

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

**RELACIJE EKSPPLICITNIH I IMPLICITNIH MJERA KONZERVATIVNIH
STAVOVA: MODERATORSKA ULOGA STUDIJSKE SOCIJALIZACIJE**

Završni magistarski rad

Kandidat: Medina Žiško

Mentor: Doc. dr. Nina Hadžiahmetović

Sarajevo, juni, 2023

SADRŽAJ:

Uvod	1
Složenost političkog bića i njegovog ponašanja	3
Politički stavovi	5
Odnos implicitnih i eksplicitnih mjera stavova	8
Studijska socijalizacija u formiranju i oblikovanju političkih stavova	15
Individualne razlike ili normativni i informacijski utjecaj?	18
Pretpostavljeni model odnosa implicitnih i eksplicitnih mjera konzervatizma moderiran studijskom socijalizacijom	20
Diskusija	21
Literatura	27

RELACIJE EKSPLICITNIH I IMPLICITNIH MJERA KONZERVATIVNIH STAVOVA: MODERATORSKA ULOGA STUDIJSKE SOCIJALIZACIJE

Medina Žiško

Sažetak

Istraživanja iz socijalne psihologije ukazuju da visokoškolsko obrazovanje igra veliku ulogu u formiranju socijalno-političkih stavova. Postoji veliki broj istraživanja koja ukazuju da osobe pred kraj svog visokoškolskog obrazovanja imaju značajno liberalnije stavove od svojih vršnjaka bez visokoškolskog obrazovanja, ali i istraživanja koja pokazuju da tokom procesa studiranja na različitim disciplinama dolazi do promjene stavova u različitim pravcima i različitim intenzitetima na kontinuumu liberalno-konzervativnih političkih stavova. Kako je studijska socijalizacija dugotrajan proces koji nije moguće istraživati eksperimentalnim nacrtom, već uglavnom transverzalnim ili u nekim rjeđim slučajevima, longitudinalnim istraživanjima, o kauzalnom zaključivanju ne možemo govoriti. Razvojem metodologije mjerenja stavova dolazi do sve češće upotrebe implicitnih mjera, te nas zanima da li relacija eksplicitnih i implicitnih mjera političkih stavova može biti moderirana utjecajem studijske socijalizacije, i samim tim, da li možemo dobiti bolji uvid u procese djelovanja same studijske socijalizacije na razvoj političkih stavova. Kroz ovaj teorijski rad sažeti su dosadašnji nalazi koji uključuju benefite primjene implicitnih mjera u istraživanjima političkih stavova, mehanizme djelovanja studijske socijalizacije u formiranju političkih stavova, te je postavljen teorijski model koji bi potencijalno objasnio odnos implicitnih i eksplicitnih mjera konzervativizma, moderiran procesom studijske socijalizacije.

Ključne riječi: implicitne i eksplicitne mjere stavova, politički stavovi, studijska socijalizacija, teorija dualnih procesa

Uvod

Ovaj teorijski rad za zadatak ima objasniti odnos između implicitnih i eksplicitnih mjera konzervativizma moderiran procesom studijske socijalizacije. U naslovu rada smo koristili pojam konzervativizam, aludirajući na jednu stranu kontinuuma političke orijentacije koja predstavlja koncept koji se odnosi na skup političkih vrijednosti, stavova i preferencija koje pojedinac ima u vezi s političkim pitanjima i ideologijama. Ona se često mjeri na kontinuumu između konzervativne i liberalne orijentacije. Konzervativizam predstavlja skup stavova koji naglašavaju očuvanje tradicije, stabilnost, autoritet i održavanje postojećeg društvenog poretka. Dok se studijska socijalizacija, kao drugi ključni koncept u našem istraživanju, odnosi na proces kojim pojedinac stiče socijalne norme, vrijednosti i uvjerenja putem obrazovnih institucija i iskustava unutar akademskog okruženja. Ovaj proces socijalizacije pruža studentima priliku da razviju svoju socio-političku orijentaciju, koja se odnosi na njihove stavove, vrijednosti i preferencije u vezi s političkim pitanjima i ideologijama. Howkins i Evens (1999) su spomenuli da je proces studijske socijalizacije kompleksan i raznolik, te da uticaj obrazovanja na socijalizaciju zavisi od prethodnog iskustva studenata, te vjerovanja i vrijednosti koje se promovisu u toku studija. Holley (2009) je identificirao elemente socijalizacije kao uključenost, sticanje znanja i investiranje. Investiranje se odnosi ne samo na finansijski aspekt, već i na vrijeme i intelektualnu energiju uloženu u profesionalni program studija. Dosadašnja istraživanja iz socijalne psihologije ukazuju da visokoškolsko obrazovanje igra izuzetno važnu ulogu u formiranju stavova, osobito socijalno-političkih. Postoji veliki broj istraživanja koja ukazuju da osobe pred kraj svog visokoškolskog obrazovanja imaju značajno liberalnije stavove (Alwin, Cohen i Newcomb, 1991; Carvacho i sur., 2013; Curtis i Lambert, 1976; Newcomb, 1943; Newcomb, Koenig, Flacks i Warwick, 1967; Plant, 1966). Također su značajna i istraživanja koja pokazuju da tokom procesa studiranja na različitim disciplinama dolazi do promjene stavova u različitim pravcima i različitim intenzitetima (Dambrun, Kamiejski, Haddadi i Duarte, 2009; Guimond i Palmer, 1996; Muheljić i Drače, 2018; Weller i Nadler, 1975). Može se pronaći veliki broj istraživanja u kojima je potvrđeno djelovanje studijske socijalizacije, koja uzimaju u obzir različite varijable i mehanizme putem kojih studijska socijalizacija djeluje, međutim razumijevanje studijske socijalizacije nije potpuno zbog metodoloških i metrijskih nedostataka. Studijska socijalizacija je dugotrajan proces koji nije moguće istraživati eksperimentalnim nacrtom, već su istraživanja uglavnom transverzalna ili u nekim rjeđim slučajevima longitudinalna, što onemogućava kauzalno zaključivanje.

Kada je u pitanju mjerenje stavova, od prve Thurstonove (1928) revolucije i tvrdnje da se stavovi mogu mjeriti, pa do danas, desile su se velike promjene u socijalnim istraživanjima. Danas su sve popularnije implicitne mjere, gdje se do saznanja o ispitanikovom stavu dolazi indirektnim putem. Relacija direktnih i indirektnih mjera stavova je mnogo istraživana, osobito u kontekstu teorija dualnih procesa u području socijalne kognicije, ali i dalje ne postoji znanstveni konsenzus koji bi odgovorio da li indirektna mjera automatsku komponentu stava, a direktno kontroliranu komponentu stava. Kako autori sugeriraju, jedan od smjerova u kojem bi istraživanja implicitnih i eksplicitnih mjera trebala ići je da se istraživanja rade na heterogenim uzorcima (Forscher i sur., 2019). Do sada je pokazano da na njihov odnos mogu utjecati različite varijable poput samog stavskog objekta, redoslijeda zadavanja zadataka, načina davanja uputa (Greenwald, Poehlman, Uhlemann i Banaji, 2009; Gawronski, Hofmann i Wilbur, 2006; Hahn i Gawronski, 2014). Zbog ovakve nekonzistentnosti u rezultatima, postoji određeni otpor u korištenju implicitnih mjera, ali su i dalje jako primamljive za korištenje u istraživanju političkih stavova, jer postoje nalazi da su prediktivnije od eksplicitnih mjera ako se radi o izboru političkih kandidata (Arcuri, Castelli, Galdi, Zogmaister i Amadori, 2008; Lane, Banaji, Nosek i Greenwald, 2007). U ovom radu, zanimalo nas je da li studijska socijalizacija može imati moderatorsku ulogu u odnosu implicitnih i eksplicitnih mjera političkih stavova.¹

Ovaj teorijski rad ima za cilj da, kroz sažimanje dosadašnjih nalaza, pokuša rasvijetliti sljedeća pitanja:

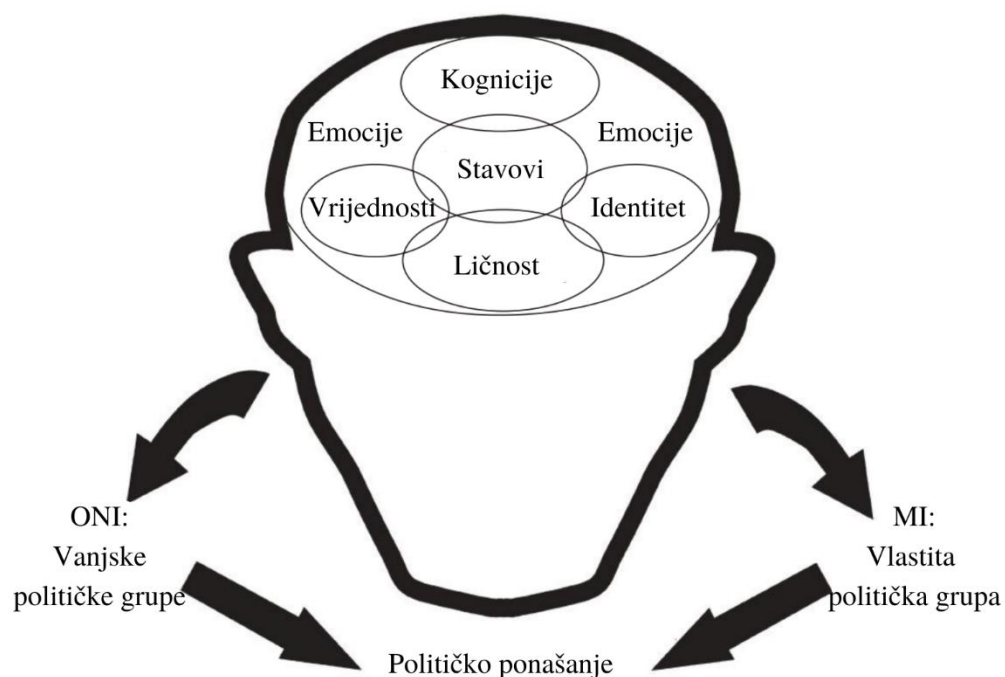
- Da li se veze između eksplicitnih i implicitnih mjera konzervativizma, moderirane studijskom socijalizacijom, mogu objasniti u okviru obuhvatnog teorijskog modela?
- Koji su benefiti primjene implicitnih mjera u ispitivanju političkih stavova?
- Da li se politički stavovi mogu objasniti teorijom dualnih procesa?
- Koji su mehanizmi djelovanja (studijske) socijalizacije u formiranju političkih stavova?
- Pored političkih stavova i mehanizama djelovanja studijske socijalizacije, koje individualne i kontekstualne varijable imaju utjecaj na političke stavove?

¹ Ovaj rad je prvobitno zamišljen kao kvaziekperimentalno istraživanje na odvojenim uzorcima, međutim zbog okolnosti izazvanih pandemijom COVID-19, istraživanje nije sprovedeno, te je rad predstavljen kao pregledni.

Složenost političkog bića i njegovog ponašanja

Na početku ovog rada izabrali smo da govorimo o složenosti političkog bića i njegovog ponašanja, kako bi napravili kratki pregled svih pojmova bitnih za rad. Ovaj rad se prvenstveno bavi političkim stavovima, za čije objašnjenje je potrebno da se u obzir uzmu i druge komponente koje mogu biti u interakciji sa našim predmetom razmatranja.

Tradicionalni pogled na politička ponašanja je da ljudi u politici razumno djeluju u smjeru ostvarivanja vlastitih interesa. Međutim postoji veliki broj istraživanja koja negiraju tu postavku o razumnom djelovanju u kontekstu političkog bića. Zapravo istraživanja u političkoj psihologiji govore da je ponašanje ljudi u politici vrlo malo zdravorazumsko (Cottam, Mastors, Preston i Dietz, 2015). Motivacija za očekivanjem zdravorazumskog ponašanja unutar političkog djelovanja temelji se na dvije osnovne ljudske potrebe, a to su potreba da unesemo smisao u svoj svijet i da ga razumijemo i potreba da predvidimo vjerovatne posljedice svog i tuđeg ponašanja. Te je potrebe mnogo lakše zadovoljiti ako se ponašanje percipira razumnim (Cottam i sur., 2015). Na tim pretpostavkama temelje se mnogi fenomeni u okviru političke psihologije, poput teorije kompenzacije kontrole (Whitson i Galinsky, 2008) ili društvene kategorizacije (Turner, 2010). Takve teorije su upravo dokaz da ljudi nesavršeno obrađuju informacije i da je njihovo političko ponašanje pod utjecajem mnogobrojnih faktora (Slika 1) koje ćemo ukratko pokušati razložiti.



Slika 1. Složenost političkog bića (Cottam i sur., 2015).

Kognicije su izuzetno bitne za razumijevanje političkih stavova iz više perspektiva, prvenstveno u kontekstu dualnih teorija koje objašnjavaju odnos između stava i ponašanja (Gawronski i Creighton, 2013), a o kojima ćemo kasnije više govoriti u predloženom modelu relacije stavova. Ali, kognicije su bitne i u kontekstu političkog djelovanja, jer radovi iz političke psihologije pokazuju da je za liberalni pogled na svijet potrebno znatno više kognitivnih kapaciteta u odnosu na konzervativni pogled na svijet (Van Hiel, Onraet i De Pauw, 2010).

Pored kognicija, sve je veći opseg istraživanja koja pokazuju da emocije igraju značajnu ulogu i povezane su sa različitim političkim fenomenima. Emocije igraju ključnu ulogu u formiranju i održavanju predrasuda i snažnije su povezane sa ponašanjem od spoznajne sastavnice (Fiske, 1998). Bez razumijevanja uloge emocija ne možemo razumjeti masovno nasilje, uključujući i genocid. One mogu imati i pozitivnu ulogu u odlučivanju. Jedno istraživanje je pokazalo da potiskivanje emocija ometa pamćenje (Richards i Gross, 1999). Uz pomoć teorija emocija mogu se objasniti i već spomenuti socijalni fenomeni: kategorizacija (Dračić i Čehajić, 2021) i teorija kompenzacije osjećaja kontrole (Whitson i Galinsky, 2008). Sve veći broj istraživanja pokazuje kako emocija straha dovodi do konzervativnijih stavova (Mirisola, Roccato, Russo, Spagna i Vieno, 2014; Nail i McGregor, 2009).

Emocije i ponašanja na koja one utječu su blisko povezani sa ciljevima na koje smo usmjereni u određenoj situaciji. Politički ciljevi prirodno se mijenjaju kroz vrijeme u zavisnosti od političkog konteksta. Neovisno o tome, ljudi općenito pretpostavljaju da vanjske grupe ometaju ciljeve vlastite grupe, te je stoga vanjska grupa automatski povezana s negativnim emocijama. Za vanjske se grupe po definiciji pretpostavlja da su različite, te da stoga imaju različite ciljeve (Cottam i sur., 2015). Iz ovakve pretpostavke proističu različiti fenomeni bitni za političku psihologiju, kao što su socijalni identitet i unutargrupna pristranost. Ove fenomene možemo povezati i sa normativnim i informacijskim socijalnim utjecajem koji je bitan za moderatorsku ulogu studijske socijalizacije.

Mischel (1973) je napravio pregled istraživanja važnosti ličnosti u predviđanju ponašanja u različitim situacijama i otkrio da se ljudi ponašaju znatno nedosljednije nego što se prethodno mislilo, odnosno da situacija ima snažan utjecaj na ponašanje. Iako pregledom literature dolazimo do zaključka da je kontekst izrazito bitan, važnost osobina ličnosti i individualnih razlika ne smije se zanemariti; tako je pokazano da su određene dispozicijske karakteristike kao npr. inteligencija, u direktnoj negativnoj korelaciji na mjerama konzervatizma (Hodson i Busseri, 2012).

Iako je zahtjevno napraviti istraživački nacrt koji bi provjerio odnos između svih navedenih i prikazanih komponenti koje čine političko biće i ponašanje, analizom dosadašnjih nalaza dolazimo do pretpostavke da bi između svakog od navedenih konstrukata mogao postojati interakcijski odnos.

Politički stavovi

U pokušaju da se objasne stavovi koji su jedan od najbitnijih konstrukata u socijalnoj psihologiji, u velikoj mjeri se oslanjamo na teorijske spoznaje u kognitivnoj psihologiji koje nas uče da ljudi, iako su svjesna bića, vrlo malo koriste kontrolisane procese mišljenja i obrade informacija, te vrlo često se ti procesi odvijaju na automatskoj, nekontrolisanoj, razini. Ta činjenica da ljudi nesavršeno obrađuju informacije, te da su radi uštede energije vrlo često na „automatskom pilotu“, odrazila se i na teorije stavova. Da li onda možemo kazati da stavovi imaju, također, svoju automatsku i kontrolisanu komponentu je ključno pitanje u ovom radu.

U većini udžbenika iz socijalne psihologije, kao i onim namijenjenim uvodnim psihološkim kolegijima, ističe se da stavovi općenito imaju svoje tri komponente: afektivnu, ponašajnu i kognitivnu, odnosno djeluju na emocije, ponašanje i razmišljanje usmjereno prema stavskom objektu. Tako na primjer, Allport (1935) definiše stav kao „mentalno i neuralno stanje spremnosti, organizovano kroz iskustvo, koje vrši direktan i dinamičan utjecaj na odgovor pojedinca na sve objekte i situacije s kojima je povezano“ (str. 810). Zatim Krech i Crutchfield (1948) kažu da se stav može definisati "kao trajna organizacija motivacije, emocija, percepcije i kognitivnih procesa s obzirom na neki aspekt svijeta pojedinca" (str. 152). Ove definicije su naglašavale trajnu prirodu stavova i njihov odnos sa ponašanjem pojedinca. Neki autori (Campbell, 1950; Fuson, 1942) stavove definišu još jednostavnije, gdje oni predstavljaju vjerojatnoću da će osoba pokazati određeno ponašanje u određenoj situaciji. Međutim možemo pronaći mnogo kritika na ovakvu trokomponentnu konceptualizaciju stava, jer ne postoji detaljno objašnjena interakcija između komponenti, niti imamo odgovor zašto one nisu uvijek usklađene. Istraživanje koje je dovelo ovu teoriju u pitanje je proveo La Pierre (1934). On je putovao SAD-om sa parom Kineza u razdoblju kada su postojale velike predrasude o Azijatima. Tom prilikom su se zaustavili u 66 hotela i 184 restorana, te su bili odbijeni u samo jednom hotelu. Kasnije je istim hotelima i restoranima poslano pismo u kojem su pitali da li bi primili Azijate kao goste. U 22% odgovorenih pisama dobili su negativan odgovor.

Rezultati ove studije doveli su do pitanja, kada se i pod kojim uslovima, stavovi i ponašanja podudaraju. Tako nalazimo odgovore da oni stavovi koji su snažni, jasni i dosljedni tokom vremena i oni koji su specifično vezani za ponašanje kojim se bavimo, vjerovatnije će biti povezani s dosljednošću stavova i ponašanja (Fazio i Williams, 1986). Nedosljednosti mogu proizilaziti iz slabih i nejasnih emocija, ali također, afektivna i kognitivna komponenta mogu biti u sukobu, što će isto tako smanjiti dosljednost stava i ponašanja. Ovakve nesukladnosti nam impliciraju da je potrebno uključiti više varijabli u analizu koje bi nam pomogle da nam prediktivna valjanost između stava i ponašanja bude veća. Tako npr. situacijski pritisci mogu utjecati na taj odnos.

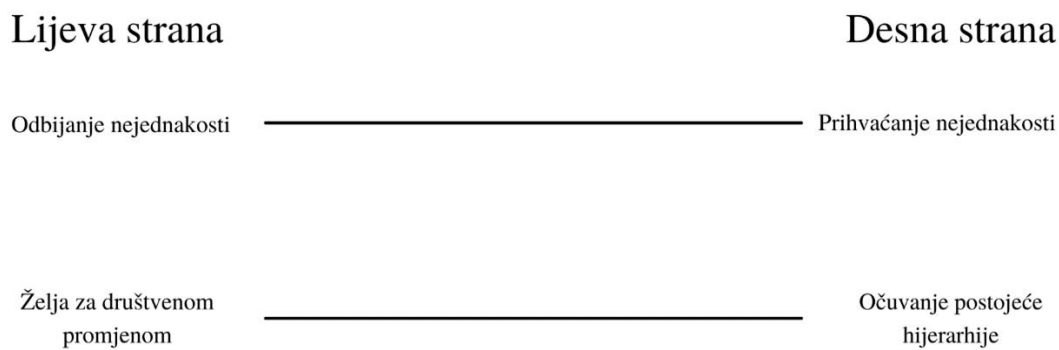
Postoje i mnogobrojni drugi slični primjeri iz svakodnevnog života neusklađenosti stava sa ponašanjem opisani u ranijoj stručnoj literaturi. Neki od njih navode da možda planiramo dijetu, ali onda posežemo za čokoladicom umjesto jabukom, želimo prestati pušiti, ali ne možemo odoljeti da zapalimo cigaretu ili možemo cijeniti rasnu jednakost, ali izabrati da zaposlimo bijelca na posao umjesto slično kvalifikovanog kandidata crnca (Bertrand i Mullainathan, 2004).

Kad se osoba uključi u otvoreno ponašanje, pored individualnih karakteristika, i kontekstualni faktori postaju bitni. Kada su situacijski pritisci vrlo snažni, nije vjerovatno da će stavovi biti jednako važna odrednica ponašanja kao kada su situacijski pritisci razmjerno slabi. Situacijski pritisci mogu uključivati norme ili učinke konteksta (La Pierre, 1934). Zbog ovoga ponuđena su i druga objašnjenja stava - Ajzen i Fishbein (1980) ponudili su jednodimenzionalni pristup stavovima u kojem stavove smatraju samo emocijama.

Kod političkih stavova posebno je izražena upravo ta emocionalna, odnosno afektivna komponenta, te mišljenje o političkim pitanjima istraživači često svrstavaju u mišljenje koje je obojeno emocijama i motivacijom. Ono što je bitno za političke stavove je to da su oni vrlo malo zasnovani na spoznaji.

Iz tvrdnje da su politički stavovi vrlo malo zasnovani na spoznaji u oblasti političke psihologije proizilazi tvrdnja da su svi sociopolitički koncepti koji su bili evaluirani ranije u prošlosti zasićeni pozitivnim ili negativnim afektom koji se automatski aktivira iz dugoročne memorije kada se osobi prezentuje određeni socio-politički koncept kao stimulus (Pavlović, 2009). Veliki je broj istraživanja koji potvrđuju tu pretpostavku (Arcuri i sur., 2008; Burdein, Lodge i Taber, 2006; Gawronski, Galdi i Arcuri, 2015; Gawronski i LeBel, 2008; Lodge i Taber, 2005, Pavlović, 2009).

Osobe se najčešće kategorišu u dvije osnovne sociopolitičke kategorije: „konzervativce-desničare“ ili „liberale-ljevičare“ (Slika 2). Takva podjela na lijevu i desnu političku orijentaciju vuče korijene još iz vremena Francuske revolucije, kada su zagovaratelji postojećeg režima sjedili na desnoj strani dvorane, a protivnici na lijevoj. Sve od tada desna strana simbolizira političke stavove koji su konzervativni i podržavaju postojeći društveni poredak u svrhu očuvanja tradicije i sigurnosti, dok se lijevima smatraju one opcije koje promiču društvene promjene i borbu za jednakost i slobodu. Na osnovu ovoga mogu se prepoznati dva temeljna aspekta ove dimenzije. Prva dimenzija je prihvaćanje nasuprot odbacivanju nejednakosti, a druga želja za društvenom promjenom nasuprot očuvanju postojeće hijerarhije (Šiber, 1973).




Slika 2. Pojednostavljeni dimenzionalni prikaz političkih stavova.

Na pitanje zašto se osoba svrstava u jednu od dvije kategorije nailazimo na različite odgovore. Dosadašnja istraživanja su pokazala da varijable individualnih razlika, ali i kontekstualne varijable, mogu biti značajni prediktori takve kategorizacije. Mnogi radovi iz područja socijalne i političke psihologije su pokazali da takvi stavovi i ponašanja mogu biti povezani sa individualnim razlikama poput kognitivnih sposobnosti i potrebom za strukturom i otvorenošću (Jost, Glaser, Kruglanski i Sulloway, 2003; Van Hiel i sur., 2010). Ovakva istraživanja impliciraju da je za liberalniji pogled na svijet potrebno više kognitivnog napora i ulaganja. Zatim, mnoga istraživanja pokazuju da politička ponašanja i stavovi ovise od kontekstualnih faktora, kao što je gubitak kontrole, trenutna ekonomska situacija, trenutna politička situacija, socio-ekonomski status i sl. (Whitson i Galinsky, 2008).

S obzirom na kompleksnost bosanskohercegovačkog konteksta u polarizaciji stavova na desničarsko-ljevičarskom kontinuumu, proveli smo zanimljivo istraživanje kao provjeru implicitne konceptualizacije „ljevice“ i „desnice“ u datom kontekstu. Podaci su prikupljeni na

prigodnom uzorku studenata Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu u svrhu provjere da li postoji jasna asocijacija političkih subjekata sa pripadnošću desnoj ili lijevoj strani. Slika 3 prikazuje asocirane riječi i političke subjekte sa kategorijama konzervativno i liberalno, pri čemu su sa pojmom „konzervativno“ slobodno asocirane riječi tradicija, desnica, zatvoreno i konvencionalno, kao i politička stranka SDA, dok je Naša stranka asocirana sa liberalnim polom kontinuuma uz pojmove sloboda, ljevica, otvoreno i nekonvencionalno. Ovi rezultati su zanimljivi, posebno što polarizuju političke subjekte na zadanom kontinuumu, unatoč ustaljenom stajalištu da nije moguće povući jasnu granicu između lijeve i desne orijentacije. Dati nalazi mogu poslužiti budućim istraživanjima u Bosni i Hercegovini koja bi bila orijentirana na primjenu implicitnih mjera političkih stavova. Takođe je važno uzeti u obzir da su navedene stimulusne riječi i politički subjekti asocirani sa zadatim kategorijama, samo na ograničenom uzorku ispitanika, što proizvedenu polarizaciju može dovesti u pitanje.

Dobro	Sreća	Radost	Ljubav	Pobjeda	Uspjeh
Loše	Nesreća	Tuga	Mržnja	Poraz	Neuspjeh
Konzervativno		Tradicija	Desnica	Zatvoreno	Konvencionalno
Liberalno		Sloboda	Ljevica	Otvoreno	Nekonvencionalno

Slika 4. Prikaz kategorija za implicitno mjerenje političkih stavova.

Odnos implicitnih i eksplicitnih mjera stavova

Kada je riječ o procjeni stavova u području socijalne psihologije, istraživači često traže od ispitanika da izraze svoj odgovor koristeći skale procjene ili da odaberu jedan od ponuđenih odgovora na određeno pitanje. Ovaj pristup mjerenju proizilazi iz utjecaja pozitivističkog pristupa u psihologiji koji pretpostavlja da su ljudske emocije, misli i ponašanje u vezi s određenim temama svjesne i namjerne, ili su barem jedino tako operacionalizirane dostupne za objektivno znanstveno mjerenje. Osim toga, još jedan razlog za široku primjenu eksplicitnih mjera je postojanje različitih stavova o metodologiji proučavanja automatskih i nekontrolisanih procesa (Žeželj, Lazarević i Pavlović, 2010).

Trenutno u oblasti socijalne psihologije automatski procesi dobijaju sve više na značaju i sve više se ističu kao važni za razumijevanje sve šireg opsega ljudskog ponašanja. Implicitne mjere stavova tj. različiti instrumenti i procedure koje pretenduju da mjere automatsku komponentu stavova su se pojavile početkom osamdesetih godina, a sve veću pažnju i interesovanje dobile

su u posljednjih nekoliko godina (Pavlović, 2009). Ideja koja se nalazi u osnovi svih implicitnih mjera jeste da se pomoću njih vrši procjena konstrukta koji nas zanima bez direktnog traženja verbalnih ili pismenih odgovora od ispitanika, te kao glavna prednost ovakvih mjera navodi se smanjena mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora (Pavlović, 2009; Pavlović i Žeželj, 2013; Wittenbrink i Schwarz, 2007). Primjeri takvih mjera su: Test implicitnih asocijacija (IAT- Implicit Association Test; Greenwald, McGhee i Schwartz, 1998), afektivni priming (Fazio, Jackson, Dunton i Williams, 1995), Procedura pogrešne atribucije afekata (AMP- Affect Misattribution Procedure; Payne, Cheng, Govorun i Stewart, 2005) i drugi.

Ponekada se javlja i nedosljednost stava i ponašanja, koja se smatra također uzrokom mnogih društvenih problema kao što su međugrupna diskriminacija (Devine, 1989), depresija (Beevers, 2005; Haefel i sur., 2007) i ovisnost (Stacy i Wiers, 2010). Na osnovu ovoga, istraživači su razvili teorije dualnog procesa koje razlikuju automatske mentalne procese koji su relativno brzi, efikasni, nekontrolisani i nenamjerni, i kontrolisane mentalne procese koji su relativno spori, neefikasni, kontrolisani i namjerni. Po ovoj logici, isti temeljni mentalni konstrukt se može zahvatiti automatski ili kontrolisano. Na primjer, asocijacija između pojmova "cvijeće" i "dobro" može se pronaći automatski, kada osoba uoči vazu sa cvijećem i osjeća se dobro, ili namjerno, kao kada osoba razmišlja o tome koliko voli cvijeće. Teorije dualnog procesa su atraktivne na teoretskim i praktičnim osnovama.

Teorijski okvir za korištenje implicitnih mjera leži upravo u nekoliko teorijskih modela u okviru teorije dualnih procesa. Teorijski modeli koji se odnose na teorije dualnih procesa dijele područje mentalnih procesa u dvije opšte kategorije, automatske i kontrolisane. Razlika između automatskih i kontrolisanih procesa postala je centralna komponenta u gotovo svim oblastima socijalne psihologije, te je danas teško zamisliti kako bi savremena socijalna psihologija izgledala bez vođenja teorijom dualnih procesa (Gawronski i Creighton, 2013).

Rane teorije dualnih procesa prvenstveno su bile fokusirane na fenomene specifične za domen u okviru socijalne psihologije, kao npr. područje persuazije (Chaiken, 1987; Petty i Cacioppo, 1986), odnose stava i ponašanja (Fazio, 1990; Wilson, Lindsey i Schooler, 2000), predrasude i stereotipizaciju (Devine, 1989) te formiranje utiska (Brewer, 1988; Fiske i Neuberg, 1990). Danas su prvenstveno usmjerene ka integrativnim modelima. Teorija dualnih procesa u kontekstu objašnjenja relacije stava i ponašanja je ključna u ovom radu.

Automatski procesi u socijalnoj spoznaji su okarakterisani kao oni koji su izazvani nenamjerno, zahtijevaju male količine kognitivnih resursa, ne mogu se dobrovoljno zaustaviti i dešavaju se

izvan praga svijesti (Bargh, 1994). Suprotno tome, kontrolisani procesi su okarakterisani kao oni koji su pokrenuti namjerno, zahtijevaju značajne količine kognitivnih resursa, mogu se dobrovoljno zaustaviti i djeluju unutar svjesne razine (Moors i De Houwer, 2006). Naravno, kada je u pitanju ispitivanje automatskih procesa, dolazimo do metodoloških ograničenja koja su iz perspektive strogog biheviorizma gotovo pa neprovjerljiva. Iz ranije navedenih neslaganja između stava i ponašanja sa pitanja „Da li stavovi utiču na ponašanje?“, prelazimo na pitanje „Na koji način stavovi utiču na ponašanje?“ (Gawronski i Creighton, 2013). Teorije dualnih procesa nude objašnjenja pod kojim uvjetima je korelacija između stava i ponašanja najveća.

Fazio (1990) je razvio model motivacije i prilika/mogućnosti kao determinanti odnosa između stava i ponašanja (MODE - Motivation and Opportunity as Determinants model). MODE specificira dva različita procesa pomoću kojih stavovi mogu određivati ponašanje u zavisnosti od motivacije i mogućnosti osobe da se uključi u kontrolisane procese obrade. Prema MODE modelu, stav je mentalna povezanost između objekta i zbirna procjena tog objekta. U zavisnosti od jačine povezanosti, evaluacija objekta se može automatski aktivirati prilikom susreta s tim objektom, tj. bez namjere da se objekat evaluira (Fazio, 2007; Fazio, Sanbonmatsu, Powell i Kardes, 1986). Takav automatski aktiviran stav utiče na spontano, automatsko tumačenje trenutne situacije, a to dalje usmjerava ponašanje pojedinca. Pojedinaac ne mora biti nužno svjestan tog utjecaja stava. S druge strane, pojedinci mogu razmatrati specifične attribute objekta i trenutne situacije pod procesom namjernog, kontrolisanog mišljenja. Ali za razliku od automatske obrade, takve namjerne analize zahtijevaju da pojedinac ima i motivaciju i mogućnosti (npr. kognitivne resurse) za uključivanje u efikasnu obradu informacija (Ajzen i Fishbein, 1980). Važna implikacija MODE modela odnosi se na relaciju između eksplicitnog i implicitnog mjerenja stavova (Fazio i Olson, 2004). Prema MODE modelu, implicitne mjere stavova smanjuju mogućnost učesnika da se uključe u efikasnu kontrolisanu obradu. Sukladno tome, odgovori učesnika na takvim mjerama će direktno odražavati automatski aktivirane stavove (Fazio i sur., 1995; Greenwald i sur., 1998; Olson i Fazio, 2004). Nasuprot tome, evaluacije u eksplicitnim mjerama relativno je lako kontrolisati. Tu glavno pitanje postaje da li ispitanici imaju dovoljno motivacije ili prilike (npr. kognitivnih resursa) da se aktivno uključe u kontrolisanu obradu. Ako ne, eksplicitne mjere trebaju također da otkriju automatski aktivirane stavove koji se reflektuju i na implicitnim mjerama.

Uzimimo primjer unutar domena rasnih predrasuda. Utjecaj automatski aktiviranih predrasuda može se ublažiti verbalno ako je pojedinac motiviran da kontroliše svoje predrasude. Shodno tome, automatski predrasudni stavovi procijenjeni na implicitnim mjerama bi se trebali

odražavati u eksplicitnim mjerama kada je motivacija za kontrolu predrasuda niska, ali ne i kada je visoka (Dunton i Fazio, 1997). To je još jedan razlog zašto varira korelacija između mjera.

Općenito, ove pretpostavke impliciraju da bi implicitne mjere trebale biti bolji prediktori spontanog ponašanja koje je relativno teško kontrolisati, dok bi eksplicitne mjere stava trebale biti bolji prediktori namjernog ponašanja koje je relativno lako kontrolisati.

Slična predviđanja implicira model Wilsona i suradnika (2000). Oni su postavili model dvojnog stava čije se osnovne pretpostavke dosta razlikuju od srži MODE modela. Prema modelu dvojnog stava, ljudi mogu istovremeno imati dva stava prema istom objektu, koji se opisuju kao implicitni stav i eksplicitni stav (Greenwald i Banaji, 1995). Pretpostavlja se da se takve dvojne reprezentacije stava prema jednom stavskom objektu javljaju onda kada se suočimo s informacijama koje osporavaju naše prvobitno formirane stavove. U ovim situacijama, novi eksplicitno formirani stav ne briše prethodno stečeni implicitni stav iz memorije, što omogućava da se taj implicitni stav ponovno automatski aktivira. Za razliku od automatskog aktiviranja implicitnog stava, za prisjećanje novog eksplicitnog stava potreban je kognitivni napor. Ranije stečeni implicitni stavovi trebali bi da usmjeravaju ponašanje kad god je motivacija ili sposobnost da se aktivno uključi u kontrolisanu obradu niska. Suprotno tome, na prosuđivanje i ponašanje treba da utiču novi eksplicitni stavovi kada su i motivacija i kapacitet za uključivanje u efikasnu kontroliranu obradu visoki. Još jedna važna implikacija modela dvojnog stava je predviđanje da je implicitne stavove teže promijeniti od eksplicitnih stavova. Iako je ovo predviđanje potvrđeno u nekoliko slučajeva u studijama koje su koristile implicitne mjere za procjenu implicitnih stavova i mjere samoprocjene za procjenu eksplicitnih stavova (Gawronski i Strack, 2004; Gregg, Seibt i Banaji, 2006), sve češći dokazi idu u prilog tome da se stavovi koji se procjenjuju implicitnim mjerama ponekad mogu promijeniti prilično brzo, sa malo informacija o suprotnom stavu (Gawronski i LeBel, 2008; Olson i Fazio, 2006). Ovi rezultati su inspirisali razvoj alternativnih modela koji su posebno dizajnirani s ciljem da objasne različite obrasce implicitne i eksplicitne promjene stava (Gawronski i Bodenhausen, 2006, 2011; Petty, Briñol i DeMarree, 2007).

Postaje izazov objasniti navedeno neslaganje po pitanju odnosa između implicitnih i eksplicitnih mjera, odnosno zašto nekada rezultati pokazuju promjenu na eksplicitnim, ali ne i na implicitnim mjerama (Gawronski i Bodenhausen, 2006; Olson i Fazio, 2006), dok nekada imamo obrnuti obrazac (Gregg i sur., 2006; Petty, Tormala, Briñol i Jarvis, 2006).

Kao što je već ranije navedeno, indirektna mjera stavove koji imaju korijen u ranoj socijalizaciji, te su one relativno stabilne, dok eksplicitne mjere stavove koji su nedavno stečeni i samim tim lakše se mijenjaju, ali i koegzistiraju sa implicitnim. Niz eksperimentalnih studija koje su proveli Gawronski i suradnici (2006) daju nam odgovore na pitanje koji procesi se nalaze u pozadini rješavanja eksplicitnih i implicitnih mjera, pod kojim uvjetima se mijenja povezanost između mjera, te zašto ponekada dobijamo razliku na jednoj od njih, ali ne i drugoj. Razliku na implicitnim mjerama, ali ne i na eksplicitnim (što je suprotno intuiciji obzirom da bi implicitni stavovi trebali biti stabilniji) dobijamo kada uparivanjem stavskog objekta sa pozitivnom ili negativnom valencijom kreiramo novu automatsku asocijaciju u pamćenju, te istovremeno razmatranje dodatne informacije o stavskom objektu eliminiše djelovanje automatske asocijacije na eksplicitnim mjerama. U jednom od eksperimenata kojim su provjeravali ovu pretpostavku Gawronski i suradnici (2006) su ispitanike prvo uvjetovali iznošenjem niza pozitivnih ili negativnih činjenica prema stavskom objektu, te uputom da se prilikom odgovaranja usmjere ili na svoje osjećaje prema stavskom objektu ili na svoje znanje o stavskom objektu. Pokazano je da je uparivanje stimulusa sa pozitivnom ili negativnom valencijom imalo efekta samo na eksplicitnoj mjeri, samo kada su pitani da se usmjere na svoje osjećaje, ali ne i na znanje o stavskom objektu. Za razliku od toga, na implicitnim mjerama, uparivanje je imalo efekta bez obzira da li su pitani za mišljenje ili za osjećaje. Također je pokazano da je korelacija između mjera značajno veća kada su ispitanici bili pitani za svoje osjećaje.

Politika igra važnu ulogu u životu svakog pojedinca, stoga razumno je vidjeti proces stvaranja stavova kod pojedinca kao svjestan, kontrolisan proces na koji djeluje na naše prošlo iskustvo i informacije iz okoline. Istraživanja su ukazala na značaj uloge automatskih, nekontrolisanih procesa, te je s tim definisanje javnog političkog mnijenja isključivo na bazi eksplicitnog izvještavanja ispitanika dovedeno u pitanje i javila se sve veća potreba i za implicitnim mjerenjem ovih stavova (Arcuri i sur., 2008).

Istraživanje na uzorku ispitanika koji se eksplicitno izjašnjavaju kao politički neopredijeljeni pokazalo je da na implicitnom nivou mogu pokazivati implicitnu preferenciju prema određenoj političkoj partiji ili kandidatu i da istovremeno ne budu svjesni ove preferencije. Ta istraživanja dalje ukazuju na bitnu činjenicu, a to je da su za ovu grupu ispitanika upravo implicitne mjere glavni prediktor glasačkog ponašanja (Arcuri i sur., 2008). Implicitne mjere u velikom broju slučajeva mogu biti bolji prediktori od eksplicitnih mjera, ali obično su prediktivne samo za one situacije koje se odvijaju pod relativno automatskim uslovima obrade (Lane i sur., 2007).

Zatim, u nekoliko istraživanja koja su provjeravala rasnu pristranost u SAD-u na izborima 2008. godine, kada su kandidati bili Obama i McCain, došlo se do različitih rezultata: implicitne i eksplicitne mjere rasne pristranosti predviđaju glasačke namjere u simultanoj regresiji nakon kontroliranja konzervatizma (Greenwald, Smith, Sriram, Bar-Anan i Nosek, 2009), implicitne mjere rasne pristranosti predviđaju buduće glasačko ponašanje nakon kontroliranja korespondentnih eksplicitnih mjera (Knowles, Lowery i Schaumberg, 2010), predviđaju buduću podršku Obaminoj reformi za zdravstvenu njegu, ali ne onda kada je reforma atribuirana Bil Klintonu (Knowles i sur., 2010), eksplicine i implicitne mjere rasne pristranosti predviđaju buduće glasačko ponašanje kada se u simultanoj regresiji kontroliraju spol, godine, rasa, obrazovanje, prihodi i konzervatizam (Payne i sur., 2010). U studiji Perez (2010), istraživana je veza između implicitnih mjera predrasuda o Latinoamerikancima i procjene imigracijske politike. Rezultati studije su pokazali da implicitne mjere predrasuda o Latinoamerikancima predviđaju negativne sudove o imigracijskoj politici. To znači da sudionici s većim implicitnim predrasudama o Latinoamerikancima češće izražavaju negativne stavove o politikama koje podržavaju imigracije. Ovi rezultati ukazuju na važnost implicitnih stavova i njihovog utjecaja na formiranje procjena i stavova o socijalnim pitanjima.

Pitanje političkih stavova za ispitanike može biti dosta osjetljiva tema, osobito u etnički podijeljenom kontekstu kao što je Bosna i Hercegovina. Istraživanje određenih političkih stavova pod određenim okolnostima može se smatrati socijalno nepoželjnim, stoga iz različitih razloga ispitanici mogu davati socijalno poželjne odgovore. Kroz istraživanja utjecaja manjina i većina, istraženi su i fenomeni javnog mišljenja koje pojedinac može iznositi pod pritiskom većine, dok privatni stavovi tog istog pojedinca mogu biti posve drugačiji. Tako se navodi da se političko ponašanje u vidu glasanja na izborima ne može u potpunosti objasniti bez uzimanja u obzir implicitne komponente političkih stavova, o kojoj ne možemo zaključivati na osnovu eksplicitnih mjera (Pavlović, 2009).

Postavimo nekoliko hipotetskih scenarija. Na studiju psihologije jako su izražene liberalne norme. Budući psiholog se treba boriti sa svojim predrasudama, očekivano je da bude otvoren za diskusiju i treba podržavati promjene i prava svih skupina. Pored informacija i znanstvenih dokaza zašto se psiholog treba tako ponašati, postoje jako izražene profesionalne norme, putem kojih neistomišljenici mogu biti izloženi kritici u zajednici sa kojom se identifikuju i prema kojoj imaju osjećaj pripadanja. Da li će pojedinac kojem informacije o npr. LGBTIQ populaciji nisu dovoljne i ima čvrsta desničarska uvjerenja, a prikriva ih da ne bi bio odbačen od svoje socijalne grupe, glasati za desničare ili ljevičare? Kada se pripadnik vlastite grupe ponaša

negativno ili je opisan nepovoljno, procjenjuje ga se nepovoljnije od člana vanjske grupe koji se ponaša ili opisuje na isti način i taj efekat se naziva efektom crne ovce (Marques, Yzerbyt i Leyens, 1988). Pripadnici grupe mogu omalovažavati „crnu ovcu“ kako bi se od njega mogli udaljiti i na taj način obnoviti svoj pozitivni socijalni identitet.

Uzmimo drugi primjer za drugu vrstu političkog ponašanja - izlazak na proteste. U mnogim društvima je prisutna korupcija i nepotizam, zapošljavanje podobnih, te mnoge individue dobijaju posao u javnim institucijama zahvaljujući podršci raznim političkim subjektima. Hipotetski, imamo osobu koja je jako osjetljiva na djecu sa posebnim potrebama, izražava visok stepen empatije prema navedenoj skupini, ali ima posao zahvaljujući političkom subjektu koji upravlja jednim od centara za djecu sa posebnim potrebama. Da li će ta osoba izaći na proteste za prava djece sa posebnim potrebama koja su ugrožena zbog političkog subjekta zahvaljujući kojem ona ima posao i stabilna finansijska primanja? Da li bi nam u ovom slučaju eksplicitne mjere bile dobar prediktor ponašanja? Sa ovim razmatranjem vraćamo se na raspravu sa početka poglavlja - šta kada nam stav i ponašanje nisu usklađeni?

Teorije dualnih procesa pružaju štedljiv pristup za objašnjavanje disocijacije između namjera i ponašanja i šire između mentalnih fenomena (Forscher i sur, 2019). Zagovaratelji teorija dualnih procesa nalažu praktičnu upotrebu teorije na način da, ako želimo promijeniti ponašanje da bude u skladu sa nekim stavom, trebamo utjecati na automatsku komponentu mišljenja (Forscher i Devine, 2014; Lai, Hoffman i Nosek, 2013). U postavci gdje bi implicitne mjere trebale mjeriti automatsku komponentu stava, a eksplicitne kontrolisanu, ne smijemo zanemariti činjenicu da niti jedne niti druge nisu sasvim procesno “čiste”. Na implicitne mjere mogu utjecati namjerni procesi, a na eksplicitne mjere mogu utjecati automatski procesi (Gawronski i Bodenhausen, 2011). Kako smo ranije naveli, korelacija između ove dvije vrste mjera varira, a istraživanja sugeriraju da se polovina varijacija u implicitno-eksplicitnim odnosima može objasniti sa četiri aspekta društvenog i mentalnog konteksta: društvenom osjetljivošću ciljnih koncepata, mjerom u kojoj su ljudi razmišljali o konceptima, stepenom do kojeg su koncepti i implicitni zadaci dijametralno suprotni ali ne i stepenom do kojeg ljudi vide svoje mišljenje o konceptima različitim od drugih (Nosek, 2005, 2007). Predvidljivost odnosa između implicitnih i eksplicitnih mjera sugerira osnovne mentalne procese koji su uzročno povezani i/ili pod utjecajem trećih varijabli (Fazio i Olson, 2014; Gawronski i Bodenhausen, 2011).

Nepodudarnosti između namjera i ponašanja mogu nastati kada automatski i namjerni procesi nisu usklađeni, kao što je namjera da se bude nepristrasan u odabiru kandidata za društvo časti,

ali svejedno osoba pokazuje rasnu diskriminaciju (Axt, Ebersole, i Nosek, 2014). U skladu s teorijama dualnih procesa, neki dokazi sugeriraju da su implicitne mjere više povezane s ponašanjem nego eksplicitne mjere u socijalno osjetljivim pitanjima (Greenwald i sur., 2009; Kurdi i sur., 2019; Oswald, Mitchell, Blanton, Jaccard i Tetlock, 2013), dok eksplicitne mjere su više povezane s ponašanjem nego implicitne mjere kada situacija zahtijeva promišljeniji odgovor (Devine, 1989; Fazio i Olson, 2014; Kurdi i sur., 2019). Alternativno, kada su automatski i namjerni procesi usklađeni, ovi procesi se međusobno pojačavaju kako bi vodili ponašanje. U prilog ovoj tvrdnji, ponašanje je najkonzistentnije i sa implicitnim i sa eksplicitnim mjerama kada su implicitne i eksplicitne mjere čvršće povezane (Greenwald i sur., 2009; Kurdi i sur., 2019).

Studijska socijalizacija u formiranju i oblikovanju političkih stavova

Nakratko ćemo zaustaviti raspravu o odnosu implicitnih i eksplicitnih mjera, kako bi razmotrili djelovanje studijske socijalizacije na političke stavove, koja bi u ovom kontekstu, mogla da igra važnu ulogu u manifestovanju eksplicitnih i implicitnih konzervativnih stavova. Proces koji se pokazao izuzetno važnim u formiranju i oblikovanju političkih stavova jeste studijska socijalizacija. Socijalizacija se u najširem smislu definiše kao proces tokom kojeg ljudi stječu stavove i vrijednosti određene kulture te uče ponašanja koja se smatraju prikladnima za članove određenog društva (Raboteg-Šarić, 1997). Proces socijalizacije je izrazito značajan u svakom društvu, posebno kada se dešavaju nagle društvene promjene koje uključuju i promjene društvenih normi i vrijednosti. Ono što se smatra glavnim zadatkom socijaliziranja svake nove generacije jeste prenošenje sistema zajedničkih vrijednosti. Svaka socijalna grupa ima specifične vrijednosti i norme koje zagovara i specifične izvore utjecaja koji čine da se članovi grupe drže uspostavljenih pravila i normi. Postoje različiti izvori socijalizacije, primarno je to porodica, zatim vrtić i škola, prijatelji. Izvor socijalizacije koji nas primarno zanima u ovom radu je univerzitet, odnosno visokoškolsko obrazovanje. Dosadašnji radovi su potvrdili da obrazovanje igra značajnu ulogu u političkoj socijalizaciji (Alwin i sur., 1991; Bobo i Licari, 1989; Guimond i Palmer, 1996; Guimond, Dambrun, Michinov i Duarte, 2003; Newcomb, 1943; Pascarella, Edison, Amaury, Serra i Terenzini, 1996; Sidanius, Pratto, Martin i Stallworth, 1991; Sigel, 1995).

Istraživanja političke socijalizacije započela su ranih 1950-ih i zaključci takvih istraživanja bili su da ljudi stječu relativno trajne stavove o politici i političkim sistemima (Merelman, 1985). Istraživanja su dostigla svoj vrhunac 1970-ih, zatim doživjela pad, te je potom obnovljen

interes 1990-ih (Merelman, 1986). Pad u interesu istraživača za političku socijalizaciju bio je rezultat nedovoljnih nalaza, krivo tumačenih nalaza, te su radovi bili puni neprovjerljivih premisa (Niemi i Hepburn, 1995). Najranija istraživanja su bila usmjerena uglavnom na djecu, kako doživljavaju političke autoritete i kako usvajaju političke stavove, kako vide vladu, institucije i donositelje zakona (Easton i Dennis, 1973). Isti autori su sugerirali da djeca prolaze kroz nekoliko faza kroz političku socijalizaciju.

Prva faza je faza politizacije kada djeca počnu prepoznavati autoritet izvan porodice, zatim se javlja druga faza personalizacije, odnosno kada prepoznaju autoritet vlasti kroz pojedinca kao što je policajac ili predsjednik. Treća faza je faza idealizacije u kojoj djeca vjeruju da je autoritet iskren i dobronamjeran, te faza institucionalizacije gdje se stvara veza sa personaliziranim objektom, kao što je vlada (Easton i Dennis, 1973). Rana istraživanja su bila fokusirana na djecu jer se smatralo da socijalizacija završava do osamnaeste godine, te da se ti stavovi zadržavaju cijeli život. Ta tvrdnja je kasnije osporena i uslijedile su razne kritike istraživanjima studijske socijalizacije. Sigel (1995) tvrdi da su problemi u istraživanju ovog konstrukta nedostatak pojmovne jasnoće gdje nalazimo različite definicije političke socijalizacije, loš izbor tema, nedovoljno historijskih i kulturalnih faktora koji se uzimaju u obzir, kao i neodgovarajuća metodologija. On je zastupao mišljenje da je oslanjanje na anketne upitnike zatvorenog tipa neprimjereno za istraživanje procesa promjene stava kroz život. Kritičari istraživanja političke socijalizacije na djeci tvrde da se istraživanja trebaju okrenuti populaciji od 14 do 25 godina jer je to vrijeme velike fizičke i psihičke promjene i jer su to godine kada društvo tradicionalno nastoji obrazovati mlade za građansko sudjelovanje (Niemi i Hepburn, 1995). Drugi autori navode da je i prednost istraživanja na kasnim adolescentima ta što je vrlo vjerojatno da su politički stavovi na toj populaciji manje stabilni nego među odraslim uzorkom, te da ako postoji grupa u kojoj se možemo nadati promjeni stava, to su upravo adolescenti (Kraus, 1995).

Jedna od pionirskih studija o ulozi političke socijalizacije na uzorku adolescenata je istraživanje studijske socijalizacije na Univerzitetu Bennington (Newcomb, 1943). Ta studija je pokazala da su stavovi studenata za vrijeme četverogodišnjeg školovanja postali značajno liberalniji. Longitudinalno su praćeni njihovi stavovi te je pokazano da su oni zadržani i 25 i 50 godina nakon završetka studija (Alwin i sur., 1991; Newcomb, Koenig, Flacks i Warwick, 1967). Veliki broj istraživanja je kasnije pokazao sličan trend. Na primjer, Plant (1966) je ustanovio smanjeni autoritarizam i dogmatizam, dok su Curtis i Lambert (1976) u svom istraživanju dobili povećanu toleranciju na manjinske grupe među studentima u poređenju sa sličnom grupom koja nije pohađala univerzitetsko obrazovanje. Zatim su Sinclair, Sidanius i Levin (1998) ispitivali

društvene stavove i rasne predrasude među studentima na Univerzitetu u Kaliforniji i pokazali da su kod studenata statistički značajno manje izraženi rasistički stavovi, da su više egalitarni i usmjereni ka većoj općoj dobrobiti siromašnih. Carvacho i sur. (2013) su testirali efekte socioekonomskog statusa i obrazovanja na predrasude prema različitim metama i utvrdili da obje varijable imaju negativne efekte na predrasude pri čemu je efekat obrazovanja jači od efekta socioekonomskog statusa ispitanika, odnosno da je uz veći stepen obrazovanja veća vjerovatnoća da će stepen predrasuda biti niži. Pored ovih studija, i mnoge druge su pokazale da studenti koji pohađaju više stepene formalnog univerzitetskog obrazovanja pokazuju općenito liberalnije stavove od njihovih vršnjaka koji nisu izloženi univerzitetskom obrazovanju (Bobo i Licari, 1989; Pascarella i sur., 1996).

Pored općenito većeg liberalizma koji je uočen kod osoba koje su izložene univerzitetskom obrazovanju, postoje i istraživanja koja sugeriraju da se društveno-političke orijentacije mogu razlikovati i ovisno o akademskoj disciplini. Na primjer, Weller i Nadler (1975) pokazali su da su studenti društvenih nauka znatno manje autoritarni, te pokazuju veću podršku liberalnim strankama od studenata prirodnih nauka. Guimond, Begin i Palmer (1989) su pokazali da studenti društvenih nauka pripisuju veću važnost situacijskim faktorima i daju značajno manje dispozicijskih objašnjenja siromaštva i nezaposlenosti (npr. ljenost) od studenata prirodnih nauka i studenata upravnih fakulteta. Slično tome, otkrili su da će svi studenti poslovnih studija davati više dispozicijskih atribucija u objašnjavanju siromaštva i nezaposlenosti, dok će studenti društvenih znanosti biti skloniji korištenju vanjskih, situacijskih atribucija. Slično tome, drugo istraživanje je pokazalo da kod studenata psihologije viših godina postoji znatno manji stepen predrasuda prema etničkoj manjinskoj grupi u odnosu na studente prve godine, dok kod studenata prava viših godina studija stepen predrasuda prema manjinama je znatno veći u odnosu na studente prve godine (Guimond i Palmer, 1996, Guimond i sur., 2003).

Sidanius, Pratto, Martin i Stallworth (1991) utvrdili su da među studentima koji imaju istu razinu univerzitetskog obrazovanja, studenti poslovnih studija pokazuju manji stepen opadanja predrasuda od onih koji se bave sociologijom. Određeni broj autora efekte studijske socijalizacije pokušava svrstati u okvire teorije socijalne dominacije (engl. Social Dominance Theory-SDT; Sidanius i Pratto, 1999), prema kojoj sva složena društva karakterizira postojanje hijerarhije utemeljene na grupama u kojoj barem jedna dominantna skupina uživa nerazmjerni broj prednosti i privilegija, a barem jedna skupina joj je podređena. Ova grupna društvena hijerarhija održava se razvojem suprotstavljenih ideologija koje promiču ili umanjuju grupnu nejednakost i dominaciju (Dambrun i sur., 2009). Pokazano je da oni koji postižu veći rezultat

na skali socijalne dominacije (SDO) su više rasistički orijentirani, konzervativniji i imaju pozitivnije stavove prema smrtnoj kazni, dok oni koji imaju niži rezultat na SDO imaju pozitivnije stavove prema socijalnim programima (Sidanius i Pratto, 1999). Istraživanja su pokazala da se i rezultati na SDO skali mijenjaju tokom studija, ali i da se razlikuju između akademskih disciplina (Dambrun i sur., 2009). Muheljić i Drače (2018) su pokazali da su sa rezultatom na SDO povezani i ekstrinzični životni ciljevi. Studenti ekonomije pokazuju veći rezultat na SDO skali, ali samo na trećoj godini studija u odnosu na studente psihologije, a odnos između godine studija i vrste studija bio je u potpunosti posredovan rezultatima na skali ekstrinzičnih životnih ciljeva.

Individualne razlike ili normativni i informacijski utjecaj?

Učinak studijske socijalizacije objašnjavaju dvije suprotstavljene hipoteze. Jedna od njih je hipoteza o samoodabiru, to jeste studenti biraju akademske discipline koje najviše odgovaraju njihovim stavovima i pogledima na svijet (Haley i Sidanius, 2005; Hastie, 2007; Ladd i Lipset, 1975). Suprotno tome, hipoteza socijalizacije smatra da ljudi modificiraju svoje sisteme vjerovanja u skladu sa akademskim disciplinama koje pohađaju (Guimond i sur., 1996). Smatra se da studijska socijalizacija djeluje putem dva komplementarna mehanizma: informacijskog i normativnog utjecaja (Dambrun i sur., 2009; Deutsch i Gerard, 1955; Muheljić i Drače, 2018). Informacijski utjecaj nastaje kada na stavove studenata djeluju sadržaj predmeta i novostečeno znanje. Normativni uticaj javlja se kada studenti primijete da većina vršnjaka i predavača u njihovoj akademskoj disciplini dijeli određene vrijednosti i stavove koje studenti prihvataju i zatim mijenjaju vlastite stavove u skladu s normama. Ali postoji i pretpostavka da faktori poput individualnih razlika zajedno sa informacijama i normama kojima su studenti izloženi tokom procesa studiranja u interakciji djeluju na formiranje i promjenu stavova. Zapravo, iako istraživanja sugeriraju da izloženost univerzitetu igra važnu ulogu u oblikovanju socijalnopolitičke orijentacije studenata, potencijalni posrednici efekata socijalizacije nisu dovoljno istraženi (Muheljić i Drače, 2018).

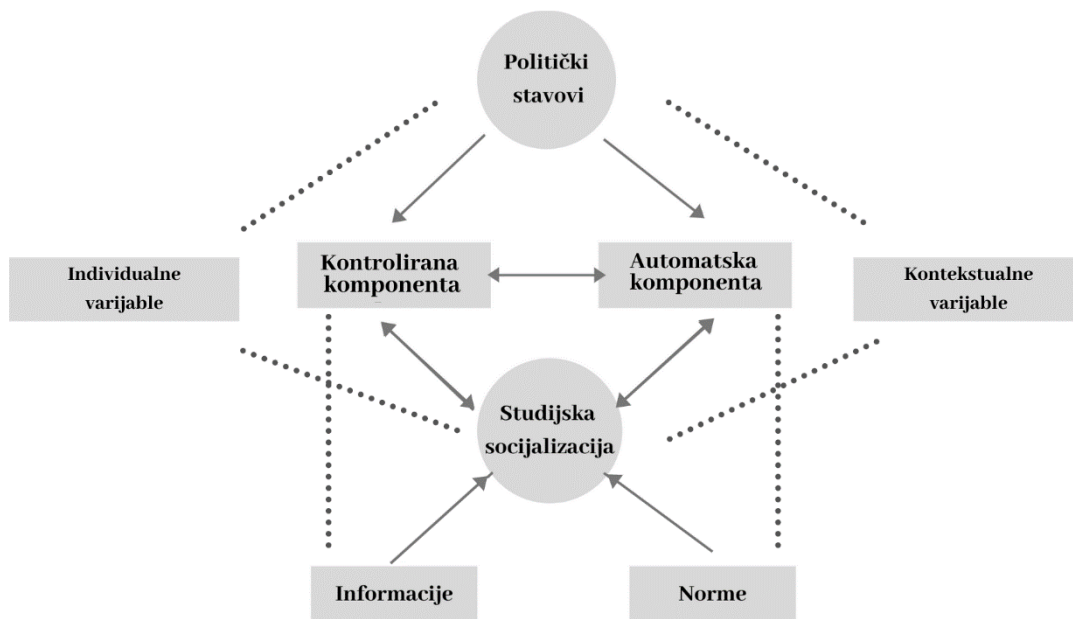
Dambrun i sur. (2009) su u svom istraživanju razvili mjeru geneticizma koja se sastoji od dva faktora, od kojih je jedan genetski determinizam, odnosno vjerovanja da su ponašanja uzrokovana genetskim faktorima i drugi faktor okolinskog determinizma, odnosno vjerovanja da se ponašanja objašnjavaju okolinskim faktorima. U tom istraživanju je pokazana značajna veza između genetskog determinizma i rezultata na SDO. Pokazano je da između studenata prve godine psihologije i biologije ne postoji značajna razlika, dok na trećoj godini genetski determinizam kod studenata psihologije značajno opada. Ali, vjerovanje u moć „okoline“ kod

studenta psihologije nije poraslo na trećoj godini. To implicira da sa studijem poput psihologije dolazi do umanjenog vjerovanja u moć genetike, dok vjerovanje u moć okolinskih faktora ostaje ista. Ako razmislimo o tome da osoba visoko vjeruje u moć genetskih faktora i daje im puno više značaja u odnosu na utjecaj okolinskih i situacijskih faktora, vrlo vjerovatno je da vjeruje kako su osobine neke osobe genetski uslovljene, te će prije nezaposlenost neke osobe objasniti ljenošću nego uzeti u obzir mogućnost da je osoba npr. bila zlostavljana na svom radnom mjestu i da je zbog toga dala otkaz. Ako ponašanje određene osobe objašnjavamo karakteristikama njene ličnosti, zanemarujući situacijske čimbenike, možemo napraviti osnovnu atribucijsku pogrešku, fenomen koji je mnogo istraživano u području socijalne psihologije. U klasičnim modelima atribucije naučnici pretpostavljaju da laici imaju ciljeve slične znanstvenim, odnosno da objasne, razumiju, predviđaju i kontrolišu okolinu (Jones i Davis, 1965; Kelley, 1967; prema Fletcher, Danilovics, Fernandez, Peterson i Reeder, 1986).

Kasnija istraživanja i teoriziranja temeljena na pionirskoj formulaciji iznjedrila su dva kompetitivna portreta naivnog znanstvenika. Jedan model zalaže se da je postupak atribucije mnogo jednostavniji od onog predstavljenog u klasičnim teorijama. Prema ovom pristupu, kognitivnim procesima upravljaju jednostavne heuristike ili pravila kojima se osoba vodi prilikom donošenja atribucija. Suprotno tome, postoje istraživanja koja podržavaju suprotno mišljenje. Ti pristupi smatraju da klasični modeli atribucije previše pojednostavljaju postupak atribucije. Postoje dokazi da uzročno-vremenska dimenzija može biti bitna u procesu atribucije, dok ta dimenzija nije uzeta u obzir u klasičnom modelu (Fiske i Taylor, 1984; Tversky i Kahneman 1974; prema Fletcher i sur., 1986). Iz pokušaja da se pomire ova dva stajališta data su dva objašnjenja. Jedna hipoteza govori da je određivanje razine uloga u određenoj situaciji odrednica razine složenosti datog objašnjenja. Druga pretpostavka je ta da postoji mogućnost da neki ljudi posjeduju složenije atribucijske sheme od drugih. U skladu sa drugom pretpostavkom, Fletcher i sur. (1986) su razvili skalu koja bi mjerila složenost atribucijskih shema kod pojedinca, odnosno Skalu atributivne kompleksnosti. Pored dobrih metrijskih karakteristika skale, pokazano je da skala korelira sa potrebom za saznanjem. Postoje radovi u političkoj psihologiji koji pokazuju da je potreba za saznanjem u negativnoj korelaciji sa desničarskim uvjerenjima (Heaven, Ciarrochi i Leeson, 2011). Stoga, ako uzmemo da je atribucijska kompleksnost mjera individualnih razlika i relativno stabilna u vremenu, te povezana sa potrebom za saznanjem, mogli bi pretpostaviti prema hipotezi „samoodabira“ studijske socijalizacije, da između osoba različitih akademskih usmjerenja postoje razlike u atributivnoj kompleksnosti, i na višim i na nižim godinama studija, dok prema hipotezi

„socijalizacije“ razlike između studenata različitih usmjerenja ne bi trebale postojati na nižim godinama studija, ali bi trebale biti zabilježene na nivou viših studijskih godina različitih akademskih usmjerenja. Prikaz modela dat je na Slici 4.

Pretpostavljeni model odnosa implicitnih i eksplicitnih mjera konzervatizma moderiran studijskom socijalizacijom



Slika 4. Hipotetski model odnosa implicitnih i eksplicitnih mjera konzervatizma moderiran studijskom socijalizacijom.

Ako razmatramo da politički stavovi imaju svoju kontroliranu i automatsku komponentu u skladu sa dualnim procesnim teorijama stava (Gawronski i Creighton, 2013), te da eksplicitne mjere bolje mjere kontrolirane komponentu, a implicitne automatsku, što navedeni teorijski model pretpostavlja, i za šta postoje brojni dokazi (Fazio i sur., 1986), ali uz očekivanje da one mjere ipak isti stav, u hipotetskom modelu bi bilo očekivano postojanje pozitivne korelacije između mjera. Jačina te korelacije može biti moderirana studijskom socijalizacijom, odnosno ako studijska socijalizacija mijenja stavove kroz mehanizme informacijskog i normativnog socijalnog utjecaja (Dambrun i sur., 2009; Deutsch i Gerard, 1955; Muheljić i Drače, 2018), zanimljivo bi bilo provjeriti stepen i smjer korelacije na višim u odnosu na niže studijske godine. To bi moglo dati odgovor na pitanje da li su implicitni stavovi zapravo manje skloni

promjeni tokom vremena, i moglo bi biti potvrda hipotezi da su implicitni stavovi stabilniji kroz vrijeme i manje podložni promjenama (Gawronski i Bodenhausen, 2006), ukoliko bi se korelacija na implicitnim mjerama u odnosu na eksplicitne između dvije studijske godine, a nezavisno od studijskog pravca, pokazala stabilnijom. Ali isto tako, moglo bi se očekivati da je automatska komponenta stava podložnija mijenjanju pod pritiskom informacija koje se dobivaju iz okoline, dok je kontrolisana komponenta stava podložnija utjecaju normi socijalnog okruženja, ali za provjeru te hipoteze bilo bi potrebno operacionalizirati i izmjeriti jačinu normi koje se promoviraju zavisno od studijskog usmjerenja. Da bi model dobio svoju empirijsku provjeru, bilo bi važno pokušati naći način za operacionalizaciju informacija i normi koje vrše socijalni utjecaj za vrijeme studiranja na različitim studijskim usmjerenjima. Dalje zanimljivo pitanje bilo bi koliko varijabiliteta političkih stavova objašnjava svaka od navedenih komponenti modela.

Provjera ovog modela bi za cilj imala ispitati kakva je relacija između implicitnih i eksplicitnih mjera konzervativizma, te da li studijska socijalizacija ima moderatorsku ulogu u njihovom odnosu. Uz ovo bi mogli provjeriti da li su u procesu studijske socijalizacije bitnije individualne varijable (hipoteza samoodabira), kontekstualne varijable (hipoteza studijske socijalizacije), ili i jedne i druge varijable (hipoteza akcentuacije) u interakciji dovode do promjene sociopolitičkih stavova. Bilo bi potrebno utvrditi stepen i smjer povezanosti individualnih i kontekstualnih varijabli sa eksplicitnim i implicitnim mjerama konzervativnih stavova, te razlike svih navedenih varijabli s obzirom na akademsku godinu i studijsko usmjerenje.

Rezultati koji podržavaju hipotezu samoodabira mogu se očekivati kroz visoku povezanost između eksplicitnih i implicitnih mjera stava, neovisno o studijskoj godini. S druge strane, rezultati koji podržavaju studijsku socijalizaciju mogu pokazati promjenu stavova na eksplicitnim mjerama ovisno o godini studija, ali ne i na implicitnim mjerama. Također, u prilog teoriji samoodabira bismo mogli očekivati dosljedne rezultate na kontrolnim individualnim varijablama kakva je atributivna kompleksnost, neovisno od studijske godine.

Diskusija

Ova rasprava se fokusira na razmatranje ključnih pitanja postavljenih u uvodu ovog teorijskog rada. Ovi ciljevi uključuju: (1) objašnjenje potencijalne veze između implicitnih i eksplicitnih mjera konzervativizma uz moderatorsku ulogu studijske socijalizacije, (2) prepoznavanje benefita i opravdanosti korištenja implicitnih mjera u istraživanjima političkih stavova, (3) razmatranje mogućnosti upotrebe teorije dualnih procesa u objašnjavanju političkih stavova,

(4) razumijevanje mehanizama djelovanja socijalizacije, posebno studijske, u formiranju političkih stavova, i (5) identifikaciju individualnih i kontekstualnih varijabli koje utječu na političke stavove.

Kada je riječ o prvom cilju, ova rasprava sugerira da ovaj teorijski model može pružiti potencijalno objašnjenje veze između implicitnih i eksplicitnih mjera konzervativizma, s moderatorskom ulogom studijske socijalizacije. Pozitivnu i značajnu vezu između eksplicitnih i implicitnih mjera svakako očekujemo s obzirom na dosadašnja istraživanja (Greenwald i sur. 2009, Knowles i sur., 2010, Payne i sur., 2010). Ali također, kako istraživanja studijske socijalizacije pokazuju da se stavovi mijenjaju (Alwin i sur., 1991; Newcomb i sur. 1967), te s obzirom na prirodu mehanizama putem kojih socijalizacija djeluje, očekujemo da ta relacija bude moderirana studijskom socijalizacijom. Step i smjer korelacije na višim u odnosu na niže studijske godine, bi mogli dati odgovor na pitanje da li su implicitni stavovi zapravo manje skloni promjeni tokom vremena, što bi moglo biti potvrda hipotezi da su implicitni stavovi stabilniji kroz vrijeme i manje podložni promjenama (Gawronski i Bodenhausen, 2006).

Drugi cilj se odnosi na benefite i opravdanost korištenja implicitnih mjera u istraživanjima političkih stavova. U poglavlju *Odnos implicitnih i eksplicitnih političkih stavova* napravili smo obuhvatan pregled radova iz ovog polja. Generalni zaključak je da trenutno u oblasti socijalne psihologije implicitne mjere dobijaju sve više na značaju i sve više se ističu kao važne za razumijevanje šireg opsega ljudskog ponašanja. Ideja koja se nalazi u osnovi svih implicitnih mjera jeste da se pomoću njih vrši procjena konstrukta koji nas zanima bez direktnog traženja verbalnih ili pismenih odgovora od ispitanika, te kao glavna prednost ovakvih mjera navodi se smanjena mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora (Pavlović, 2009; Pavlović i Žeželj, 2013; Wittenbrink i Schwarz, 2007), što bi igralo jako važnu ulogu u ovom radu, s obzirom na snažan utjecaj normi koje se manifestuju u okviru studijske socijalizacije.

Obzirom da je tema ovakvog načina mjerenja kontraverzna, ono što se implicitnim mjerama najčešće navodi kao nedostatak je to što implicitne mjere nemaju zajedničku i prepoznatljivu teorijsku osnovu koju sva istraživanja podržavaju. Za istraživanja koja koriste ove mjere često se tvrdi da su veoma metodološki razrađena, ali loše teorijski osnovana. Različiti autori koji se bave ovom oblašću socijalne kognicije ističu da uglavnom od teorijskog opredjeljenja psihologa zavisi kako će tumačiti nalaze u istraživanjima koja koriste ove tehnike (Bosson, Swann Jr i Pennebaker, 2000; Fazio i Olson, 2003; Pavlović i Žeželj, 2013).

Spomenuta zamjerka da istraživanja koja koriste implicitne mjere na području političke psihologije nemaju dovoljno jaku teorijsku osnovu i da su samo rezultat trenutne opsesije

mjerama vremena reakcije u visoko kontrolisanim laboratorijskim uvjetima, te da se, kao takvi, teško mogu generalizirati u stvarnom političkom kontekstu, proizvela je veliki broj argumenata za raspravu (Gawronski i sur., 2015).

Suprotno skeptičnom stavu prema korištenju implicitnih mjera, drugi teoretičari tvrde da postoje mnogi empirijski i teorijski razlozi za korištenje implicitnih mjera. Pod određenim domenama i uvjetima, one nam daju uvid u procese koji nam ne nude eksplicitne mjere, mogu biti korisne u identifikaciji izvora političkih preferencija, pružiti uvid u pristranosti prilikom donošenja odluke o relevantnim informacijama koje imaju važnu ulogu u predikciji političkog ponašanja, te mogu predvidjeti buduće preferencije, kao i rezultate izbora (Gawronski i sur., 2015). Pored spomenute zamjerke, najčešća zamjerka za korištenje implicitnih mjera je ta što često imaju nisku korelaciju sa eksplicitnim mjerama. U različitim istraživanjima se mogu naći različita tumačenja niske korelacije kao što su individualne razlike ili karakteristike samog stavskog objekta koja nude ili objašnjenja takve niske povezanosti ili kritikuju valjanost implicitnih mjera (Greenwald i sur., 2009). Također, kao što je ranije navedeno, postoje dokazi da se sa promjenom formulacije pitanja na eksplicitnim mjerama mijenja i korelacija sa implicitnom mjerom. Ako se ispitanike pita da se fokusiraju na osjećaje prema stavskom objektu, povezanost eksplicitnih mjera sa implicitnim mjerama se povećava. Ali, to nije slučaj kada je ispitanicima data uputa da se fokusiraju na znanje koje imaju o stavskom objektu (Gawronski i Bodenhausen, 2006). Čak i kada su ispitanici pitani da predvide svoj rezultat na implicitnoj mjeri, oni prave izuzetno dobra predviđanja, sa koeficijentom korelacije $r=0.70$ (Hahn i Gawronski, 2014). Tako da, uvažavajući raniju tvrdnju da politički stavovi imaju jako izraženu afektivnu komponentu, postoji opravdan naučni osnov za njihovo korištenje u ispitivanju političkih konstrukata. Forscher i suradnici (2019) nakon sprovedene opsežne metaanalize odnosa implicitnih i eksplicitnih mjera nisu dobili jednoznačne rezultate koje bi razjasnile njihov odnos i potvrdile teoriju dualnih procesa, ali navode da je buduća istraživanja potrebno uraditi s pouzdanijim i validnijim implicitnim i eksplicitnim, intenzivnim manipulacijama, longitudinalnim mjerenjem ishoda, heterogenim uzorcima i različitim temama proučavanja. Navode da bi takve inovacije mogle otkriti jače dokaze o uzročnoj važnosti automatskih asocijacija. Ne bi bilo prvi put da su zaključci revizije poništeni kasnijim napretkom u istraživanjima. Izrazito je važno naglasiti da implicitne mjere ne pretenduju da postanu zamjena eksplicitnih, niti ih treba uopšte na taj način tretirati. U najboljem slučaju one predstavljaju tačniju procjenu samo nekih aspekata ili komponenti ispitivanog stava, stoga ne treba eksplicitne i implicitne mjere vidjeti kao suprotstavljene mjere, već kao mjere koje se

moгу nadopunjavati kako bismo dobili širu sliku o pojedinim procesima. Prema tome, otpor u korištenju takvih mjera ne treba biti veliki, ali također u interpretiranju rezultata dobijenih na implicitnim mjerama treba biti oprezan. Još uvijek trebamo objasniti efekat situacija u kojima osobe reaguju putem svjesnog kontrolisanog mišljenja i situacija kada nesavršeno obrađujemo informacije koristeći se različitim vrstama prečaca i često automatski, što je česta tema radova iz oblasti socijalne kognicije i kognitivne psihologije (Wittenbrink, 2007).

Treći cilj razmatra primjenu teorije dualnih procesa na objašnjenje političkih stavova. Analizom radova iz ove oblasti utvrdili smo da korištenje teorija dualnih procesa kao okvira u objašnjenju političkih stavova i ponašanja može imati važne implikacije za političku psihologiju i praksu. Na primjer, razumijevanje kako ovi procesi djeluju može pomoći u oblikovanju političkih poruka i kampanja koje ciljaju na emocionalne ili racionalne aspekte donošenja političkih odluka. Također, može potaknuti pristupe obrazovanja i angažmana koji podupiru kritičko razmišljanje, informiranost i svjesnost o utjecaju emocionalnih reakcija na političke stavove. Važno je napomenuti da teorije dualnih procesa nisu univerzalno prihvaćene i da se nastavlja rasprava o njihovoj primjeni i valjanosti. Međutim, one pružaju korisnu perspektivu za istraživanje političkih stavova i razumijevanje kompleksnosti procesa donošenja političkih odluka.

Četvrti cilj ističe mehanizme djelovanja socijalizacije, posebno studijske, u formiranju političkih stavova. Rani radovi su pokazali da obrazovanje ima značajnu ulogu u političkoj socijalizaciji, a istraživanja su se uglavnom usredotočila na djecu. Istraživanja su pokazala da socijalizacija, posebno na visokoškolskom nivou, ima uticaj na političke stavove, pri čemu se obrazovanje često povezuje s liberalnijim stavovima. Ovi stavovi mogu se razlikovati ovisno o akademskoj disciplini (Dambrun i sur., 2009; Guimond i Palmer, 1996; Muheljić i Drače, 2018; Weller i Nadler, 1975). Utvrđivanjem stepena i smjera povezanosti individualnih i kontekstualnih varijabli sa eksplicitnim i implicitnim mjerama konzervativnih stavova, te razlike svih navedenih varijabli s obzirom na akademsku godinu i studijsko usmjerenje mogli bismo provjeriti da li su u procesu studijske socijalizacije bitnije individualne varijable (hipoteza samoodabira), kontekstualne varijable (hipoteza studijske socijalizacije), ili i jedne i druge varijable (hipoteza akcentuacije) u interakciji dovode do promjene sociopolitičkih stavova. Zamišljeni nacrt za provjeru modela, s obzirom na konstrukt studijske socijalizacije imao bi nedostatke. Studijska socijalizacija je proces koji nije moguće ispitati eksperimentalnom metodom, stoga je nemoguće govoriti o kauzalnim relacijama. Samim tim smo ograničeni u donošenju zaključaka. Transferzalni nacrt, uz glavnu prednost vezanu za

vremensku ekonomičnost, u odnosu na longitudinalni povlači za sobom nedostatke. Obzirom da se radi o kvaziekperimentalnom nacrtu gdje upoređujemo neujednačene skupine, izlažemo se prijetnjama unutarnjoj valjanosti, te imamo različite ispitanike i unutar skupina (prva i četvrta studijska godina) što može potencijalno imati efekat kohorte. Međutim, bez obzira na metodološke nedostatke detaljnom statističkom analizom možemo otkloniti veći broj nedostataka, te ranija istraživanja koja su koristila ovu vrstu nacrtu daju konzistentne rezultate.

Na kraju, peti cilj naglašava važnost identifikacije individualnih i kontekstualnih varijabli koje utječu na političke stavove. Pokazano je da mnoge varijable mogu biti značajni prediktori. Mnogi radovi iz područja socijalne i političke psihologije su pokazali da takvi stavovi i ponašanja mogu biti povezani sa individualnim razlikama poput kognitivnih sposobnosti, potrebom za strukturom i otvorenošću (Jost i sur., 2003; Van Hiel i sur., 2010). Ovakva istraživanja koja impliciraju da je za liberalniji pogled na svijet potrebno više kognitivnog napora i ulaganja, dijelom mogu objasniti zašto osobe koje upisuju studij na kraju procesa studiranja imaju liberalnije stavove, u odnosu na vršnjake koji nisu završili formalno visokoškolsko obrazovanje. Zatim mnoga istraživanja pokazuju da politička ponašanja i stavovi ovise od kontekstualnih faktora, kao što je gubitak kontrole, trenutna ekonomska situacija, trenutna politička situacija, socio-ekonomski status i sl. (Whitson i Galinsky, 2008), te istraživanja navedena u prvom dijelu rada pokazuju kako različita akademska usmjerenja mogu biti prediktori političkih stavova.

Ako uzmemo u obzir ranije navedene varijable kao što su geneticizam i atribucijska kompleksnost koje mogu biti značajni prediktori političkih ponašanja, ali također da politički stavovi mogu imati svoju jaku automatsku afektivnu komponentu, koja se može mjeriti implicitnim mjerama, vjerujemo da korištenjem implicitnih i eksplicitnih mjera i uvažavanjem individualnih razlika možemo bolje razumijeti političke stavove čija promjena je moderirana studijskom socijalizacijom i samim tim dobiti bolji uvid u proces studijske socijalizacije, te pretpostaviti da odnos između implicitnih i eksplicitnih mjera može biti značajno moderiran efektima studijske socijalizacije.

U cjelini, ova rasprava naglašava potrebu za daljnjim istraživanjem kako bismo dobili sveobuhvatnije razumijevanje odnosa između implicitnih i eksplicitnih mjera konzervativizma. Model predložen za empirijsku provjeru je složen, ali smatramo da bi nam ovo istraživanje dalo dublji prikaz odnosa implicitnih i eksplicitnih mjera političkih stavova, ali i potencijalno šire razumijevanje procesa studijske socijalizacije.

Ono što bi naveli kao argument za provedbu ovog istraživačkog nacrtu je inovativnost, odnosno uzimanje u obzir automatskih procesa u manifestovanju sociopolitičkih stavova u procesu studijske socijalizacije. Automatska komponenta stava na osnovu dosadašnjih istraživanja iz oblasti socijalne kognicije ne bi trebala biti zanemariva.

Studijska socijalizacija, kao i konzervativni stavovi, su izuzetno složeni konstrukti, te su nerealna očekivanja da bi se odnosi između ta dva konstrukta ovakvom istraživačkom postavkom u potpunosti rasvijetlili. Teorijski model postavljen u ovom radu se samo dijelom može provjeriti. Ali, na osnovu njega, mogu se dati sugestije za buduća istraživanja. Promjena političkih stavova objašnjava se normativnim i informacijskim utjecajem.

U budućim istraživanjima moguće je razmotriti opciju konstrukcije skale koja bi mjerila dominantnu normu u pogledu političkih stavova na studijskim programima i jačinu iskazane norme, a analizom nastavnih planova i programa bi se moglo utvrditi u kojoj mjeri i kakvoj vrsti sadržaja bitnih za formiranje stavova su izloženi studenti pojedinih studijskih programa. To bi potencijalno odgovorilo na pitanje da li su snažniji prediktor promjene stavova norme ili informacije u procesu studiranja. Ovakvi nalazi bi bili korisni u kontekstu kreiranja obrazovnih sadržaja u cilju obrazovanja mladih za odgovorno uključivanje u politiku.

Ono što je bitno naglasiti prilikom provođenja studije jeste da bi bilo bitno kontrolisati redoslijed zadavanja implicitnih i eksplicitnih mjera, kao i samu uputu, jer je u ranijim istraživanjima odnosa eksplicitnih i implicitnih mjera pokazano da to upravo mogu biti konfundirajuće varijable (Greenwald i sur., 2009; Gawronski i sur., 2006; Hahn i Gawronski, 2014).

Istraživanje, obzirom da bi se vršilo na adolescentima, moglo bi postaviti pitanje može li se ista promjena pod utjecajem socijalizacijskih mehanizama postići i kod odraslih, jer možemo pretpostaviti da su njihovi vrijednosni obrasci čvršće uspostavljeni. Iako postoje neke indikacije za ovu pretpostavku, ranija istraživanja među odraslima koja su se bavila ovim pitanjem upućuju da ipak prethodna iskustva političke participacije u mlađoj dobi imaju trajne učinke (Hooghe, 2003; Jennings, 1987).

Literatura

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Allport, G. W. (1935). Attitudes. In C. Murchison (Ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 798–844). Worcester, MA: Clark University Press.
- Alwin, D. F., Cohen, R. L., & Newcomb, T. (1991). *Political attitudes over the life span: The Bennington women after fifty years*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Arcuri, L., Castelli, L., Galdi, S., Zogmaister, C., & Amadori, A. (2008). Predicting the vote: Implicit attitudes as predictors of the future behavior of decided and undecided voters. *Political Psychology*, 29(3), 369-387.
- Axt, J. R., Ebersole, C. R., & Nosek, B. A. (2014). The rules of implicit evaluation by race, religion, and age. *Psychological Science*, 25(9), 1804-1815.
- Bargh, J.A. (1994). The four horsemen of automaticity: Awareness, intention, efficiency, and control in social cognition. In R.J. Wyer & T. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition* (2nd ed., pp. 1-40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Beevers, C. G. (2005). Cognitive vulnerability to depression: A dual process model. *Clinical psychology review*, 25(7), 975-1002.
- Bertrand, M., & Mullainathan, S. (2004). Are Emily and Greg more employable than Lakisha and Jamal? A field experiment on labor market discrimination. *American economic review*, 94(4), 991-1013.
- Bobo, L., & Licari, F. (1989). Education and political tolerance. *Public Opinion Quarterly*, 53, 285–308.
- Bosson, J. K., Swann Jr, W. B., & Pennebaker, J. W. (2000). Stalking the perfect measure of implicit self-esteem: The blind men and the elephant revisited?. *Journal of personality and social psychology*, 79(4), 631.
- Brewer, MB (1988). A dual process model of impression formation. In RS Wyer and TK Srull, eds. *Advances in social cognition*, vol. 1, 1–36. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey.

- Burdein, I., Lodge, M., & Taber, C. (2006). Experiments on the automaticity of political beliefs and attitudes. *Political Psychology*, 27(3), 359-371.
- Campbell, D.T. (1950). The indirect assessment of social attitudes. *Psychological Bulletin*, 47, 15-38.
- Carvacho, H., Zick, A., Haye, A., González, R., Manzi, J., Kocik, C., & Bertl, M. (2013). On the relation between social class and prejudice: The roles of education, income, and ideological attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 43(4), 272–285.
- Chaiken, S. (1987). The heuristic model of persuasion. In *Social influence: the ontario symposium* (Vol. 5, pp. 3-39). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cottam, M. L., Mastors, E., Preston, T., & Dietz, B. (2015). *Introduction to political psychology*. Routledge.
- Curtis, J. E., & Lambert, R. D. (1976). Educational status and reaction to social and political heterogeneity. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 13(2), 189–203.
- Dambrun, M., Kamiejski, R., Haddadi, N., & Duarte, S. (2009). Why does social dominance orientation decrease with university exposure to the social sciences? The impact of institutional socialization and the mediating role of “geneticism”. *European Journal of Social Psychology*, 39(1), 88-100.
- Deutsch, M., & Gerard, H. B. (1955). A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51(3), 629.
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of personality and social psychology*, 56(1), 5.
- Drač, S., & Čehajić, M. (2021). Emotional Determinants of Categorical Accentuation. *Psihologijske teme*, 30(2), 271-278.
- Dunton, B. C., & Fazio, R. H. (1997). An individual difference measure of motivation to control prejudiced reactions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(3), 316-326.
- Easton, D., & Dennis, J. (1973). A political theory of political socialization. *Socialization to politics*, 32-55.

- Fazio, R. H. (1990). Multiple processes by which attitudes guide behavior: The MODE model as an integrative framework. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 23, pp. 75-109). Academic Press.
- Fazio, R. H. (2007). Attitudes as object-evaluation associations of varying strength. *Social cognition*, 25(5), 603.
- Fazio, R. H., & Olson, M. A. (2003). Implicit measures in social cognition research: Their meaning and use. *Annual review of psychology*, 54(1), 297-327.
- Fazio, R. H., & Olson, M. A. (2014). The MODE Model: Attitude-behavior processes as a function of motivation and opportunity. In J. W. Sherman, B. Gawronski, & Y. Trope (Eds.), *Dual-process theories of the social mind* (pp. 155–171). New York, NY: Guilfor.
- Fazio, R. H., Jackson, J. R., Dunton, B. C., & Williams, C. J. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal Of Personality And Social Psychology*, 69, 1013-1027.
- Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., & Kardes, F. R. (1986). On the automatic activation of attitudes. *Journal of personality and social psychology*, 50(2), 229.
- Fazio, R. H., & Williams, C. J. (1986). Attitude accessibility as a moderator of the attitude–perception and attitude–behavior relations: An investigation of the 1984 presidential election. *Journal of personality and social psychology*, 51(3), 505.
- Fiske, S. T. (1998). Stereotyping, prejudice, and discrimination. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, and G. Lindzey (eds.), *Handbook of Social Psychology*, 4th edn., Vol. 2, McGraw-Hill, New York, pp. 357–411.
- Fiske, S. T., & Neuberg, S. L. (1990). A continuum of impression formation, from category-based to individuating processes: Influences of information and motivation on attention and interpretation. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 23, pp. 1-74). Academic Press.
- Fletcher, G. J., Danilovics, P., Fernandez, G., Peterson, D., & Reeder, G. D. (1986). Attributional complexity: An individual differences measure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(4), 875.
- Forscher, P. S., & Devine, P. G. (2014). Breaking the Prejudice habit. *Dual-process theories of the social mind*, 468.

- Forscher, P. S., Lai, C. K., Axt, J. R., Ebersole, C. R., Herman, M., Devine, P. G., & Nosek, B. A. (2019). A meta-analysis of procedures to change implicit measures. *Journal of personality and social psychology, 117*(3), 522.
- Fuson, W.M. (1942). Attitudes: A note on the concept and its research consequences. *American Sociological Review, 7*, 856-857.
- Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: an integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological bulletin, 132*(5), 692.
- Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2011). The associative–propositional evaluation model: Theory, evidence, and open questions. *Advances in experimental social psychology, 44*, 59-127.
- Gawronski, B., & Creighton, L. A. (2013). Dual-process theories. In D. A. Carlston (Ed.), *The Oxford handbook of social cognition* (pp. 282–312). New York, NY: Oxford University Press.
- Gawronski, B., Galdi, S., & Arcuri, L. (2015). What can political psychology learn from implicit measures? Empirical evidence and new directions. *Political Psychology, 36*(1), 1-17.
- Gawronski, B., & LeBel, E. P. (2008). Understanding patterns of attitude change: When implicit measures show change, but explicit measures do not. *Journal of experimental social psychology, 44*(5), 1355-1361.
- Gawronski, B., & Strack, F. (2004). On the propositional nature of cognitive consistency: Dissonance changes explicit, but not implicit attitudes. *Journal of experimental social psychology, 40*(4), 535-542.
- Gawronski, B., Hofmann, W., & Wilbur, C. J. (2006). Are “implicit” attitudes unconscious?. *Consciousness and cognition, 15*(3), 485-499.
- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological review, 102*(1), 4.
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: the implicit association test. *Journal of personality and social psychology, 74*(6), 1464.

- Greenwald, A. G., Poehlman, T. A., Uhlmann, E. L., & Banaji, M. R. (2009). Understanding and using the Implicit Association Test: III. Meta-analysis of predictive validity. *Journal of personality and social psychology*, 97(1), 17.
- Greenwald, A. G., Smith, C. T., Sriram, N., Bar-Anan, Y., & Nosek, B. A. (2009). Implicit race attitudes predicted vote in the 2008 US presidential election. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 9(1), 241-253.
- Gregg, A. P., Seibt, B., & Banaji, M. R. (2006). Easier done than undone: asymmetry in the malleability of implicit preferences. *Journal of personality and social psychology*, 90(1), 1.
- Guimond, S., & Palmer, D. L. (1996). The political socialization of commerce and social science students: Epistemic authority and attitude change. *Journal of Applied Social Psychology*, 26(22), 1985–2013.
- Guimond, S., Begin, G., & Palmer, D. L. (1989). Education and causal attributions: The development of “personblame” and “system-blame” ideology. *Social Psychology Quarterly*, 52, 126–140.
- Guimond, S., Dambrun, M., Michinov, N., & Duarte, S. (2003). Does social dominance generate prejudice? Integrating individual and contextual determinants of intergroup cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4), 697–721.
- Haefel, G. J., Abramson, L. Y., Brazy, P. C., Shah, J. Y., Teachman, B. A., & Nosek, B. A. (2007). Explicit and implicit cognition: A preliminary test of a dual-process theory of cognitive vulnerability to depression. *Behaviour research and therapy*, 45(6), 1155-1167.
- Hahn, A., & Gawronski, B. (2014). Do implicit evaluations reflect unconscious attitudes?. *Behavioral and Brain Sciences*, 37(1), 28.
- Haley, H., & Sidanius, J. (2005). Person-organization congruence and the maintenance of group-based social hierarchy: A social dominance perspective. *Group Processes i Intergroup Relations*, 8(2), 187–203.
- Hastie, B. (2007). Cold hearts and bleeding hearts: Disciplinary differences in university students’ sociopolitical orientations. *The Journal of Social Psychology*, 147(3), 211–241.

- Heaven, P. C., Ciarrochi, J., & Leeson, P. (2011). Cognitive ability, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation: A five-year longitudinal study amongst adolescents. *Intelligence*, 39(1), 15-21.
- Hodson, G., & Busseri, M. A. (2012). Bright minds and dark attitudes: Lower cognitive ability predicts greater prejudice through right-wing ideology and low intergroup contact. *Psychological science*, 23(2), 187-195.
- Holley, K. A. (2009). Interdisciplinary strategies as transformative change in higher education. *Innovative Higher Education*, 34, 331-344.
- Hooghe, M., (2003). Participation in voluntary associations and value indicators: the effect of current and previous participation experiences. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 32(1): 47–69.
- Howkins, E. J., & Ewens, A. (1999). How students experience professional socialisation. *International journal of nursing studies*, 36(1), 41-49.
- Jennings, M. K., (1987). Residues of a movement: the aging of the American protest generation. *American Political Science Review*, 81(2): 367–382.
- Jones, E. E., & Davis, K. E. (1965). From acts to dispositions the attribution process in person perception. In *Advances in experimental social psychology* (Vol. 2, pp. 219-266). Academic Press.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological bulletin*, 129(3), 339.
- Kelley, H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. In *Nebraska symposium on motivation*. University of Nebraska Press.
- Knowles, E. D., Lowery, B. S., & Schaumberg, R. L. (2010). Racial prejudice predicts opposition to Obama and his health care reform plan. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(2), 420-423.
- Kraus, S. J. (1995). Attitudes and the prediction of behavior: A meta-analysis of the empirical literature. *Personality and social psychology bulletin*, 21(1), 58-75.
- Krech, D., & Crutchfield, R.S. (1948). *Theory and problems of social psychology*. New York: MacGraw-Hill.

- Kurdi, B., Seitchik, A. E., Axt, J. R., Carroll, T. J., Karapetyan, A., Kaushik, N., ... & Banaji, M. R. (2019). Relationship between the Implicit Association Test and intergroup behavior: A meta-analysis. *American psychologist*, 74(5), 569.
- La Pierre, R. T. (1934). Attitudes vs actions. *Social Forces*, 13, 230-237.
- Ladd, E. C. Jr., & Lipset, S. M. (1975). *The divided academy*. New York: McGraw-Hill.
- Lai, C. K., Hoffman, K. M., & Nosek, B. A. (2013). Reducing implicit prejudice. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(5), 315-330.
- Lane, K. A., Banaji, M. R., Nosek, B. A., & Greenwald, A. G. (2007). Understanding and using the implicit association test: IV. *Implicit measures of attitudes*, 59-102.
- Lodge, M., & Taber, C. S. (2005). The automaticity of affect for political leaders, groups, and issues: An experimental test of the hot cognition hypothesis. *Political Psychology*, 26(3), 455-482.
- Marques, J. M., Yzerbyt, V. Y., & Leyens, J. P. (1988). The “black sheep effect”: Extremity of judgments towards ingroup members as a function of group identification. *European journal of social psychology*, 18(1), 1-16.
- Merelman, R. M. (1985). Role and personality among adolescent political activists. *Youth & Society*, 17(1), 37-68.
- Merelman, R. M. (1986). Domination, self-justification, and self-doubt: Some social-psychological considerations. *The Journal of Politics*, 48(2), 276-300.
- Mirisola, A., Roccato, M., Russo, S., Spagna, G., & Vieno, A. (2014). Societal threat to safety, compensatory control, and right-wing authoritarianism. *Political Psychology*, 35(6), 795-812.
- Mischel, W. (1973). Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality. *Psychological review*, 80(4), 252.
- Moors, A., & De Houwer, J. (2006). Automaticity: a theoretical and conceptual analysis. *Psychological bulletin*, 132(2), 297.
- Muheljić, A., & Drače, S. (2018). University socialization and the acceptance of anti-egalitarian ideology: The underlying role of extrinsic life goals. *European Journal of Social Psychology*, 48(1), O73-O80.

- Nail, P. R., & McGregor, I. (2009). Conservative shift among liberals and conservatives following 9/11/01. *Social Justice Research, 22*(2), 231-240.
- Newcomb, T. M. (1943). *Personality and social change; attitude formation in a student community*. New York: Holt.
- Newcomb, T. M., Koenig, K. E., Flacks, R., & Warwick, D. P. (1967). *Persistence and change. Bennington College and its students after twenty-five years*. New York: Wiley.
- Niemi, R. G., & Hepburn, M. A. (1995). The rebirth of political socialization. *Perspectives on Political Science, 24*(1), 7-16.
- Nosek, B. A. (2005). Moderators of the relationship between implicit and explicit evaluation. *Journal of Experimental Psychology: General, 134*(4), 565.
- Nosek, B. A. (2007). Implicit–explicit relations. *Current directions in psychological science, 16*(2), 65-69.
- Olson, M. A., & Fazio, R. H. (2004). Reducing the influence of extrapersonal associations on the Implicit Association Test: personalizing the IAT. *Journal of personality and social psychology, 86*(5), 653.
- Olson, M. A., & Fazio, R. H. (2006). Reducing automatically activated racial prejudice through implicit evaluative conditioning. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*(4), 421-433.
- Oswald, F. L., Mitchell, G., Blanton, H., Jaccard, J., & Tetlock, P. E. (2013). Predicting ethnic and racial discrimination: a meta-analysis of IAT criterion studies. *Journal of personality and social psychology, 105*(2), 171.
- Pascarella, E., Edison, M., Amaury, H., Serra, L., & Terenzini, P. (1996). Influences on students' openness to diversity and challenge in the first year of college. *Journal of Higher Education, 67*, 174–195.
- Pavlović, M. (2009). *Primena kratkog testa implicitnih asocijacija u merenju političkih stavova*. Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd, diplomski rad.
- Pavlović, M. D., & Žeželj, I. L. (2013). Brief Implicit Association Test: Validity and utility in prediction of voting behavior. *Psihologija, 46*(3), 261-278.

- Payne, B. K., Cheng, C. M., Govorun, O., & Stewart, B. D. (2005). An inkblot for attitudes: affect misattribution as implicit measurement. *Journal of personality and social psychology*, 89(3), 277.
- Payne, B. K., Krosnick, J. A., Pasek, J., Lelkes, Y., Akhtar, O., & Tompson, T. (2010). Implicit and explicit prejudice in the 2008 American presidential election. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(2), 367-374.
- Pérez, E. O. (2010). Explicit evidence on the import of implicit attitudes: The IAT and immigration policy judgments. *Political Behavior*, 32(4), 517-545.
- Petty, R. E., & Cacioppo, J. T. (1986). The elaboration likelihood model of persuasion. In *Communication and persuasion* (pp. 1-24). Springer, New York, NY.
- Petty, R. E., Briñol, P., & DeMarree, K. G. (2007). The Meta-Cognitive Model (MCM) of attitudes: Implications for attitude measurement, change, and strength. *Social cognition*, 25(5), 657-686.
- Petty, R. E., Tormala, Z. L., Brinol, P., & Jarvis, W. B. G. (2006). Implicit ambivalence from attitude change: an exploration of the PAST model. *Journal of personality and social psychology*, 90(1), 21.
- Plant, W. T. (1966). Changes in intolerance and authoritarianism for sorority and nonsorority women enrolled in college for two years. *The Journal of Social Psychology*, 68(1), 79-83.
- Raboteg-Šarić, Z. (1997). Uz temu-Socijalizacija djece i mladeži. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 6(4-5 (30-31)), 423-425.
- Richards, J. M., & Gross, J. J. (1999). Composure at any cost? The cognitive consequences of emotion suppression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(8), 1033-1044.
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sidanius, J., Pratto, F., Martin, M., & Stallworth, L. M. (1991). Consensual racism and career track: Some implications of social dominance theory. *Political psychology*, 691-721.
- Sigel, R. S. (1995). New directions for political socialization research: Thoughts and suggestions. *Perspectives on Political Science*, 24(1), 17-22.

- Sinclair, S., Sidanius, J., & Levin, S. (1998). The interface between ethnic and social system attachment: The differential effects of hierarchy-enhancing and hierarchy-attenuating environments. *Journal of Social Issues*, 54(4), 741-757.
- Stacy, A. W., & Wiers, R. W. (2010). Implicit cognition and addiction: a tool for explaining paradoxical behavior. *Annual review of clinical psychology*, 6, 551.
- Šiber, I. (1973). Što su to politički stavovi. *Politička misao*, 10(04), 396-404.
- Thurstone, L. L. (1928). Attitudes can be Measured. *Journal of Sociology*, 33, 529–554.
- Turner, J. C. (2010). Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior. In T. Postmes & N. R. Branscombe (Eds.), *Rediscovering social identity* (pp. 243–272). Psychology Press.
- Van Hiel, A., Onraet, E., & De Pauw, S. (2010). The relationship between social-cultural attitudes and behavioral measures of cognitive style: A meta-analytic integration of studies. *Journal of personality*, 78(6), 1765-1800.
- Weller, L., & Nadler, A. (1975). Authoritarianism and job preference. *Journal of Vocational Behavior*, 6(1), 9–14.
- Whitson, J. A., & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *science*, 322(5898), 115-117.
- Wilson, T. D., Lindsey, S., & Schooler, T. Y. (2000). A model of dual attitudes. *Psychological review*, 107(1), 101.
- Wittenbrink, B. & Schwarz N. (2007). Introduction. U B. Wittenbrink i N. Schwarz (Eds), *Implicit Measures of Attitudes*. (pp. 1-17). New York: The Guilford Press.
- Žeželj, I., Lazarević, L., & Pavlović, M. (2010). Test implicitnih asocijacija: teorijske i metodološke osnove. *Psihologijske teme*, 19(1), 45-69.